

4650

2307
891.71 092
7-904

2011

12003

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԳԶՈՎԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

№ 162

ԿԵՆՍԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՍՏ. ԼԻՍԻՑԿԱՆՑ

ՊՈՒՇԿԻՆ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Ե. Դ. ՌՕՏԻՆՈՎՑԻ

Типография М. Д. Ротинианца, Гол. пр., д. № 41

1899

Ա. Մանուկյան

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

891.71.092

№ 162

7-90

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

կր.

ՍՏ. ՀԻՍԻՑԵԱՆՑ

ՊՈՒՇԿԻՆ

ՆՐԱ ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

ԹԻՖԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

Типография М. Д. Ротинианда, Гол. пр., д. № 41.

1899

18203

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 2-го Апрѣля 1899 г.

167854 g

ԲՈՎԱՆԳԵԿՈՒԹԻՒՆ

Երես

Ներածութիւնը—Ա. Ռուսաց կեանքի քաղաքական և հասարակական հոսանքները XIX-րդ դարի սկզբում	1
Բ. —Ռուսաց գրականութիւնը XIX դ. սկզբում.	8
Գլուխ Ա. Պուշկինը տանը և լիկէոնում. . .	17
» Բ. Պուշկինը Պետերբուրգում	37
» Գ. Պուշկինը Ռուսաստանի հարաւում	49
» Դ. Պուշկինը Սիբալլովսկի գիւղում. . . .	71
» Ե. Թափառական կեանք	83
» Զ. Պուշկինը ամուսնացած.	107
» Է. Պուշկինի գրական գործունէութեան նշանակութիւնը.	130

А. С. Пушкинъ.—Сочиненія, *հրատ.* Лит. Фондъ-ի 1887.

Պուշկինի *Կենսագրութիւններ*, *կազմուած* Стоюнинъ-ի (1881), Скабичевскій-ի (1897) և Кирпичниковъ-ի (1898) *ձեռքով*։

Анненковъ П. В.—Материалы для биографіи и оцѣнки произведений Пушкина. 1873.

Анненковъ П. В.—Общественные идеалы Пушкина. (Собр. соч. т. I).

Пыпинъ А. Н.—Общественное движеніе въ Россіи при Александрѣ I. 1885.

Пыпинъ А. Н.—Начало девятнадцатаго вѣка. „В. Евр.“ 1895.

Пыпинъ А. Н.—А. С. Пушкинъ. „В. Евр.“ 1895. Яковлевъ.—Значеніе нашего края въ жизни и дѣятельности Пушкина. 1887.

Բաշի Вѣлинскій-ի և Писаревъ-ի *հանրածանօթ քննադատական լոգումներից*։

Зелинскій В.—Русская критическая литература о произведеніяхъ Пушкина, ч. I—IV, 1887—1897.

Кирпичниковъ А.—Пушкинъ, какъ европейскій поэтъ. 1887.

Ивановъ Ив.—Исторія русской критики. „Міръ Бож.“, 1897.

Тургеневъ И. С.—Рѣчь о Пушкинѣ.

Гоголь Н. В.—Нѣсколько словъ о Пушкинѣ.

Вѣнокъ На памятникъ Пушкина, 1880.

Волконскій С. кн.—Очерки русской исторіи и русской литературы. 1897.

Спасовичъ В. Д.—Рѣчь о Пушкинѣ; Пушкинъ и Мицкевичъ у памятника Петра В.; Байронизмъ у Пушкина. (Сочиненія т. I, II, 1889).

Скабичевскій А. М.—Сочиненія т. I.

Скабичевскій А. М.—Исторія новѣйшей русской литературы 1893, և *այլն*։

Ն Ե Բ Ա Ժ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ա.

ՊՈՒՐԱՅ ԿԵՆՆԵՐ ԳԵՂԵՊԵՆՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԿԱԿԱՆ ՀԱՍՆԵՔ-

ՆԵՐՂ XIX-ԴԻ ԳՆՐԻ ՍԳՋՐԱԽՈՒ

Ալէքսանդր Ա.-ի գահակալութիւնը, Նրա իղիւսներն ու կրթական գործունէութիւնը, 12-րդ տարին, Ռուսաստանի, Եւրոպայի ազատարար, Պատերազմից վերադարձող երիտասարդութիւն, Փոփոխութիւն Ալէքսանդր Ա.-ի հայեացքների մէջ, «Եւրոպայի թեան դաշն», «Հայրեր և որդիք»։

XIX-րդ դարը սկսուեց Ռուսաստանում նոր թաղաւորութեամբ. 1801 թ. մարտի 12-ին գահաւարձարացաւ Ալէքսանդր Ա. Գրական գործիչներն ու հասարակութեան թէ՛ հին և թէ՛ նոր սերունդների լաւագոյն ներկայացուցիչները վառ խոսերով ընդունեցին այս գահակալութիւնը։ Արդարեւ, անմիջապէս նախորդող տարիներում հալածանքի էր ենթարկուել այն ամենը, ինչոր ընդունակ էր ազատ մտածելու կամ գործելու, և սաստիկ երկիր էր ընկել զրական և հասարակական շրջաններում։ Այժմ նրանք ազատ շունչ քաշեցին։

Նոր կայսրը մեծացած էր հասարակապետա-

կան դադափարները և քաղաքական ազատութեան ջերմ կողմնակից՝ շվէյցարացի Լազարպի ղեկավարութեան տակ և ողևորուած էր մարդասիրական զգացմունքներով ու ազատամիտ գաղափարներով, որոնք սակայն ընդհանրապէս անորոշ էին: Ալէքսանդր Ա իսկոյն վերադարձրեց նախորդ թագաւորութեանց ժամանակ աքսորուած գործիչներին, վերացրեց բոլոր սահմանափակող կարգադրութիւնները, թուլացրեց գրաքննութիւնը, աշխատեց մեղմացնել ճորտութիւնը: Այս քայլերը մեծ համակրանքով էին ընդունուած հասարակութեան առաջադէմ մասից, որի մէջ, չնայելով XVIII-րդ դարի վերջին տասնամեակի ճնշումներին՝ աննկատելի կերպով կուտակուել էին նոր հալեացքներ և քրննական մտքի պահանջներ: Ֆէոդալական Եւրոպայի և լուսաւորեալ միահեծանութեան սիստեմի անկումը 1789 թ. լեղափոխութեան շնորհիւ՝ ազդել էր և ռուս մտածող դասի վրայ:

Ապագայ գրական և հասարակական շարժումների համար մեծ նշանակութիւն ունեցան նոր թագաւորութեան մանաւանդ կրթական կարգադրութիւնները: Բացուեցին բազմաթիւ ծխական, դաւառական և նահանգական դպրոցներ և գիմնազիւններ. Խարկովում, Ղազանում, Վիլ'նոյում և Դորպատում հիմնուեցին համալսարաններ: Այս ուսումնարաններից դուրս եկան բոլոր այն գործիչները, որոնք եղան Պուշկինի առաջին ընկերներն

ու ընթերցողները և ահագին զարկ տուին ռուսաց մտքի զարգացմանը:

Վերանորոգիչ գործունէութիւնը ընդհատուեց Նապոլէոնի արշաւանքով: 1812 թուականին Փրանսիացիք զաշնակիցների հետ անցան ռուսաց սահմանները: Ալէքսանդր Ա-ի զինուորների թիւը երեք անգամ քիչ էր, բայց այստեղ ոտքի կանգնեց ամբողջ ժողովուրդը: Նա աւելի քան 300 հազար կամաւորներ ղինեց և նուիրեց մօտ 100 միլիոն ռուբլի: Նոր պատմութեան մէջ դեռ երբեք ռուս ազգը ամբողջովին այսպէս չէր եղել ընդգրկուած մի հզօր զգացմունքով, երբեք նրա բարոյական և ֆիզիքական ուժերը՝ այսպէս լարուած, և ազգային գիտակցութիւնը՝ այսպէս խորը շօշափուած: Բոլոր զասակարգերը միացան թշնամու դէմ:

12-րդ թուականի ռուսական «Հալքենական» պատերազմի շարունակութիւնն էր Ազատարար պատերազմը: Ալէքսանդր կայսրը, քչելով Նապոլէոնին իւր երկրից՝ անցաւ սահմանը, միացրեց բոլոր պետութիւնները Փրանսիացոց դէմ, մի շարք ճակատամարտներից լետոյ՝ զաշնակիցների հետ առաւ Պարիզը և գահնկէց արեց Նապոլէոնին: Ռուսաստանը հանդիսանում էր ամբողջ Եւրոպայի ազատարարը Նապոլէոնի բռնութիւնից. նրա կայսրը խաղաղութեան և արդարութեան սկզբունքների կրիչ էր և խաղում էր առաջին դերը միջազգային խնդիրներում: Այս իրողութիւնները ըն-

դունակ էին ոչ միայն շլացնելու ռուս ժողովրդի, մանաւանդ կրթուած դասի երեակաշուծիւնը. արանց աղղեցութիւնը աւելի մեծ էր:

Սահմանն անցած ռուս դօրքի մէջ կապին բազմաթիւ երկտասարդներ, որոնք վկայ և մասնակից եղան այն պատմական փոփոխութեանը, որով նախապատրաստուեալ էր եւրոպական կեանքի վերանորոգութիւնը ազատամիտ սկզբունքների հիման վրայ: Նրանք վարակուեցին աղղերի և անձնաւորութեան ազատութեան անուրջներով, չափը՝ առաւելեցին ժամանակակից գրականութեամբ և ծանօթացան այն դադանի ընկերութիւնների հետ, որոնք առաջ բերին, օրինակ Գերմանիայում, ազգային անկախութիւն և մտաւոր առաջադիմութիւն: Այս գիտութեանների երեակաշուծիւնը ակամայ տեղափոխուեալ էր իրանց հայրենիքը և ապշում էր այն տարբերութիւնից, որ կար այնտեղի իրականութեան և այն իդէալի մէջ՝ որ իրանց մէջ կազմուել էր եւրոպական կեանքի աղղեցութեան տակ: Երբ նրանք վերադարձան Ռուսաստան՝ այնտեղ էլ գտան իրանց նման մտածող մարդիկ և կազմեցին նրանց հետ հասարակութեան մի առանձին շերտ, որ շուտով իւր վրայ սկսեց դարձնել պահպանողականների ուշադրութիւնը: Նրանցից մէկը մտաւ դատաստանական ծառայութեան մէջ, միւսը հեռացաւ զիւղ, ուր կարգում էր զբոսներ և սովորեցնում գիւղացիներին, իսկ ով որ

մնում էր մայրաքաղաքում՝ ծաղրում էր հներին և ազատ մտքի թշնամիներին:

Բայց երկտասարդութեան հէնց այս չափշտակուած ժամանակ սկսեցին փոփոխուել Ալէքսանդր Ա.ի աշխարհայեցողութիւնն ու քաղաքականութիւնը: 12-րդ թուականի ծանր աղէտների և հոգեկան փորձութիւնների միջոցին՝ նա նեցուկ էր որոնում կրօնական զգացմունքի մէջ: Նապոլէոնին հալածելուց չհտոյ կայսեր մէջ դարգացաւ հաւատը դէպի Աստուածային նախախնամութիւնը և այն համոզմունքը, որ ռուս ազգին է վիճակուած Եւրոպայում խաղաղութիւն հաստատելու ծանր պարտականութիւնը: 1815 թուին տեղի ունեցաւ Վիէննայի վեհաժողովը, և շուտով Ռուսաստանի, Աւստրիայի և Պրուսիայի պետերը կուեցին «Նուիրական զաշնակցութիւն», որի նպատակն էր՝ հիմնել միջազգային չարաբերութիւնները եղբայրական սիրոյ ու աւետարանական պատուիրանների վրայ: Այնուհետեւ Ալէքսանդրի մէջ աւելի ու աւելի էին նկատուում բարեպաշտական ոգին և մեղամաղձութիւնը: Ռուսաց կեանքի մէջ գլուխ բարձրացրին այն տարրերը, որոնք առաջ էլ ազատամբնութեան հակառակ էին և անուանում էին կայսեր առաջին քաղերը՝ լեղափոխական, հակազգային, իսկ նրա անդլիասէր և ֆրանսիասէր բարեկամներին՝ դաւաճան, «չակոբեան»: Շուտով Նուիրական զաշնակցութիւնը ամեն տեղ դառաւ պահ-

պանողական մտքերի և միահեծանութեան պատուար: Եւրոպայում ծագած այս չետադրմական ռէակցիան արձագանգ գտաւ և ռուսաց կառավարող շրջանների մէջ: Անհրաժեշտ էր համարու՞մ միջոցներ ձեռք առնել քաղաքական ազատամտութեան դէմ, խստացնել դրաքննութիւնը, սահմանափակել համալսարանների գործունէութիւնը: Ակտեց նոր հոսանք: Պահպանողականութիւնը պատրաստի հող էր գտնում հասարակութեան տըգէտ մեծամասնութեան և մանաւանդ հին դարի մարդկանց մէջ: Ճնշումները սաստկացան՝ երբ կայսրը իմացաւ, որ երկրի մէջ կազմուել են դադտնի ընկերութիւններ: Կառավարութեան զուլս անյաւ խիստ և կասկածոտ Արակչէնը, որ ոչ մի օտար լեզու չգիտէր և ոչ մի գիրք չէր կարդացել, իսկ լուսաւորութեան միսիստր եղաւ «ազգասէր» Շիչկովը: Երիտասարդներին թող չտրուեց գնալ միքանի գերմանական համալսարաններ, ընկերութիւնները արգելուեցին: Սակայն վերջիններս շարունակեցին իրանց գոչութիւնը: Երբ իշխանութիւնը սկսեց հալածել այն ամենը, ինչ որ ըստ երևոյթին կապ ունէր ֆրանսիական չեղափոխութեան սկզբունքների հետ՝ ժողովները դառան զաղտնի: Նրանց մէջ ամենանշանաւորն էր «Բարօրութեան դաշն», որտեղից դուրս եկան դեկաբրիստների մեծ մասը:

Նոր մարդկանց երևալը նախ և առաջ զգա-

ցուեց բարոյական և գրական խնդիրների մշակման մէջ: Այս ժամանակ ամեն տեղ սկսուեցին հների և նորերի մէջ վէճեր՝ ազնուականութեան, ճորտութեան, պետական ծառայութեան, մարդկային արժանաւորութեան, ամուսնական կապերի, ընկերական լարաբերութիւնների, բանաստեղծութեան և այլ այս տեսակ հարցերի մասին: Հասարակութեան մէջ առաջ եկաւ այն մեծ պառակտումը, որ շարունակու՞մ է մինչև օրս էլ և ռուսաց կեանքի բնորոշիչ երևոյթն է: Տուրգենը վերջը սերունդների այս կռիւը անուանեց «հալըրի և որդոց» կռիւ: Այժմ նոր սերունդը առաջ էր գալիս իւր ձգտումների մի որոշ ծրագրով: Ուղիղ է, զաղտնի ընկերութեան անդամները սխալ ընթացք տուին այս ձգտումներին. բայց ընդհանրապէս այս սերունդը առաջինն էր, որ մի կողմ նետեց կեանքի հնացած աւանդները և իւր համար նոր նպատակներ գրեց: Այս կուսակցութիւնների աշխարհայեցողութեանց արմատական տարբերութիւնը պարզուեց մանաւանդ՝ երբ հարկ եղաւ կարծիք լայտնելու գրական այն շարժման մասին, որ սկսուել էր Ռուսաստանում XIX-րդ դարի սկզբում:

Բ.

ՌՈՒՍՆՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶՈՒՄ

XVIII դ. ռուսաց գրականութեան բնաւորութիւնը Գեր-
ժաւին, Կարամզին, Ժուկովսկի և Բատիւշկով: „Бесѣда“ և
„Արզամաս“: Գրականութիւն ու ժողովուրդ:

Մինչև Պետրոս Մեծը Ռուսաստանը ունէր
գրականութիւն, բայց ոչ բանաստեղծութիւն:
Միայն այս հանճարեղ կայսեր վերանորոգութիւն-
ներից լետու, եւրոպական քաղաքակիրթ կեանքի
ուրիշ ազդեցութիւնների հետ, սկսեց մտնել և բա-
նաստեղծութիւնը, որը ոչ թէ արտանկարում է
իրական կեանքը, այլ հնարում է, ստեղծագոր-
ծում է: Ռուս գործիչները Լոմոնոսովից սկսած
կամեցան, որ Ռուսաստանը, ուրիշ ազգերի պէս,
ունենայ ն' իւր դիտութիւնը, ն' իւր բանաստեղ-
ծութիւնը, և աշխատեցին շտապով իւրացնել այն-
ինչ որ գտնում էին ժամանակակից Եւրոպայում:
Այնուհետև ամբողջ XVIII դ. ռուսաց գրականու-
թեան բնաւորութիւնն էր՝ կախումն եւրոպական
գրականութիւնից, որից փոխ էին առնում ոչ մի-
այն ուղղութիւնները, այլ և պատկերները: Բայց
այս իւրացումը միշտ լինում էր ուշացած և միա-
կողմանի: Նոր ուղղութիւնը մտնում էր Ռուսաս-
տան այն ժամանակ, երբ Սրեմուտքում նա ար-

դէն մօտենում էր անկման, և ճանապարհին կոր-
ցնում էր իւր գաղափարական բովանդակութիւնը:
անցնում էին գրական ձևերը, իսկ նրանց պարու-
նակած մտքերը անհասկանալի էին մնում ռուս
հեղինակների համար: Այս բացատրում է նրա-
նով, որ ռուս գրողները առհասարակ շատ թերի
կրթութիւն էին ստանում:

XIX դ. սկզբում, երբ սկսեց սովորել Պուշ-
կինը՝ ղեռ կենդանի էին բոլոր այն գրական ուղ-
ղութիւնների ներկայացուցիչները, որոնք մտել էին
XVIII դարում: Հասարակութեան մէջ ղեռ ապրում
էր կիզծ-դասական ճաշակը, որը Լոմոնոսովից լե-
սով աւելի քան վստահ տարի մենակ իշխում էր
ռուսաց գրականութեան մէջ: Գերժաւինը, Կատա-
րինէ Մեծի այս երգիչը, շարունակում էր երգել
թագաւորների և մեծամեծների փառքը, արքու-
նիքի փալլը, զօրքերի չաղթութիւնները, հպատա-
կելով իւր հզօր երեսակալութիւնը կանխակալ տե-
սութեան ճնշիչ կանոններին: Այս զպըոցի հեղի-
նակները հեղեղում էին գրականութիւնը փքուած,
հեւտորական ստեղծագործութիւններով, ուր ճըշ-
մարիտ ոգևորութեան տեղ երևում էր սառն բա-
նականութիւն: Նրանք դիտմամբ հեռանում էին
իրականութիւնից, լցնում էին իրանց գրուածք-
ները յոյն և լատին հեթանոսական աստուածների
և զիւցազուկների անուններով և ուսեքէն լեղուն
համեմում էին բաղմաթիւ սլաւոնարանութիւնն-

րով, ամեն կերպ խոյս տալով բուն ժողովրդական բառերից: Նրանց համար գրականութիւնը ոչ թէ կեանքի էական պահանջ էր, այլ «լիմոնադ», առանց որին էլ կարելի է ապրել: Այս պատճառով ստեղծագործութիւնը նրանց համար պարապ ժամանակի զբաղմունք էր և աշխարհիս հզօրներին շողոքորթելու միջոց, որով իրանք կարողանում էին բարձրանալ պետական պաշտօնների մէջ:

Բայց ընթերցողների մի ստուար բազմութիւն արդէն աւելի չափշտակում էր սանտիմենտալ՝ գրուածքներով: Վարամզիներ նոր էր փակուել իւր Ռուսաց պետութեան պատմութիւնը» գրելու: Նրա վէպերը զեռ ևս ամենայն հիացմունքով կարդացում էին, մանաւանդ կանանց կողմից: Այստեղ ներկայացրած էին ոչ թէ մեծ մարդկանց սխրագործութիւնները, այլ հասարակ մահկանացուների զգացմունքները: Ուղիղ է, սանտիմենտալ՝ գրուածքների հովուուհիք խօսում էին իրանց սիրոյ մասին կրթուած աղնուական օրիորդի լեզուով, զգացմունքները նկարագրում էին չափազանցապէս և կեղծ գծերով, առանց ի նկատ առնելու հասակների, կրթութեան, դասակարգերի տարբերութիւնները: Բայց ամենայնիւ սովորական ընթերցողը այստեղ գտնում էր իւր կեանքին մօտիկ աշխարհ: Բայց կեղծ դասականութեան պէս՝ այս ուղղութիւնն էլ ծալրալեզութիւն էր: Արհեստական կերպով զարգացնելով հասարակու-

թեան մէջ զգացունսթիւն՝ սա լարում էր նեարդերը և բորբոքում երեակալութիւնը, որը ապրում էր շինծու զգացմունքներով ու երեսը շուռ էր տալիս իրականութիւնից: Սանտիմենտալիսմը չմօտեցրեց կրթուած դասակարգը ժողովրդին:

Հէնց XIX դարի սկզբում երեսաց ժուկովսկին, որ մանուկ ռոմանտիսմը մտցրեց ռուսաց գրականութեան մէջ: Ինչպէս չալտնի է՝ այս ուղղութիւնը ծագեց Գերմանիայում և սանտիմենտալիսմի պէս հակադրութիւն էր կեղծ-դասականութեանը: Սա ոգեւորում էր ոչ թէ կլասիկ հեթանոս ստեղծագործութիւններով, այլ միջին դարերի բանաստեղծութեամբ, ուր տիրապետում էր պարզութեան հետ քրիստոնէական աշխարհայեցողութիւնը: Այս դպրոցի լաւագոյն ներկայացուցիչները Ներոպալում բանաստեղծութիւնից պահանջում էին ազատ ոգեւորութիւն և ազգայնութիւն: Բայց ժուկովսկին, համաձայն իւր անձնական հակումներին, այս ուղղութիւնից իւրացրեց միայն անորոշ ձեւաւորում դէպի իդէալականը և մեղամաղծութիւնը: Նա հաւատում էր այս և հանդերձեալ աշխարհների հաղորդակցութեանը, սիրոյ չափաւանականութեանը և մերձաւոր հոգիների անջլինջ կապերին և միաւորմանը, գոնէ միւս աշխարհում: Թէև նա լցրեց իւր ոտանաւորները սատանաներով, կախարդանքով, ագռաւներով, բուերով, մշուշապատ պատկերներով, զերեզմանատան ձայներով և այլն՝ բայց

նրա բանաստեղծութիւնը, իւր ամբողջութեամբ, սլանում էր դէպի վեհը, գեղեցիկը և անլաւ հեռուն: Ժուկովսկին կամենում էր երկիրը բարձրացնել դէպի երկինքը, ոչ թէ երկինքը իջեցնել դէպի երկիրը: Վսեմ էր մանաւանդ նրա հայեացքը բանաստեղծութեան վրա: Բանաստեղծութիւնը աստուածային պարգև է, «երկնային կրօնի երկրային քօլը», նա «Աստուած է երկրի սուրբ անուրջների մէջ», նա առաքինութիւն է:

Ժուկովսկու ռոմանտիսմի միակողմանիութիւնը լրացնում էր նոյն դպրոցի մի ուրիշ հետևողը, Բատիւշկովը, որ նույնպէս գրում էր՝ հպատակուելով միայն իւր ոգևորութեան կանոններին: Սրա մէջ չկան միջնադարեան երևակալութեան պատկերներ, ընդհակառակը, սա որոնում էր իրական գծեր: Բատիւշկովի ոկղբունքն էր. «Գրիր՝ ինչպէս ապրում եմ», այս պատճառով նրա բանաստեղծութիւնը ունէր «իրականութեան հրապուրիչ գեղեցկութիւն»: Նա ուրախ հայեացքով էր նայում կեանքին, և նրա ոտանաւորների մէջ լսում են անվիշտ և ազատ կենցաղի հոգսեր:

Բոլոր այս բանաստեղծները իրանց պատկերները, մտքերը վերցնում էին օտար գրականութիւններից: Ժուկովսկին աւելի լաւ թարգմանիչ էր՝ քան թէ ինքնուրոյն բանաստեղծ. Բատիւշկովի «մուտան չրջում էր օտար երկնքի տակ և ոչ մի ծաղիկ չէ քաղել ռուսաց հողից»: Բայց ինչպէս կա-

րամդինը մշակեց ռուսաց արձակ լեզուն՝ այնպէս և սրանք մշակեցին ռուսաց ոտանաւորը. Բատիւշկովը ստեղծեց «թեթեւ բանաստեղծութիւն»։ Ժուկովսկին անգամ չունէր նրա պէս նուրբ ձեւերի ճաշակ:

«Հայրերի և որդոց» կոչւր ռուսաց կեանքի մէջ արծարծուեց նախ և առաջ գրական և մանաւանդ լեզուական խնդիրների չրջանում: Կարամզինը լեզուափոխութիւն արեց ռուսաց լեզուի մէջ: Նա աշխատեց մօտեցնել գրական լեզուն խօսակցականին, չէր խոստովում օտար բառերից՝ եթէ համապատասխանները չէր գտնում ռուսերէնի մէջ. հնարում էր նոր բառեր հին արմատներից, խոյս էր տալիս սլաւոնաբանութիւններից և իւր սլարբերութիւնները կազմում էր մտքի ընթացքի հաճեմատ: Այս բոլորը գրգռեց Լոմոնոսովի և Գերշաւինի ոճի պաշտպաններին, մանաւանդ Շիշկովին: Սա, թէև լաւ չգիտէր սլաւոններէնը՝ փորձեց զեռ ինքը ընդդիմադրել օտար և ռամկական բառերի գործածութեանը, առաջարկելով սլաւոնական լեզուից փոխ առնել բառեր կամ նրա արմատներից օգտուել, իսկ չետոյ հիմնեց Գերշաւինի հետ մի պաշտօնական ընկերութիւն—»Бесѣда любителей российской словесности», որ պէտք է պաշտպանէր երկտասարդ գրողների չարձակումներից ոչ միայն հին լեզուն, այլ և կեղծ-դասական ուղղութիւնը: Շիշկովը զիմում էր նոյն-իսկ մատնու-

թեան, զըպարտութեան... Շիշկովականների դէմ
գուրս եկան Կարամզինականները և կազմեցին (այս-
տեղ կային և Ժուկովսկին, Բատիւշկովը) մասնա-
ւոր «Արզամաս» ընկերական շրջանը, որի ղէնքն
էր՝ սրամտութիւնն ու երգիծաբանութիւնը։ Այստեղ
մի առ մի քննուում էին և ծաղրի էին ենթարկ-
ւում հակառակորդ բանակի տափակամիտ դար-
ձուածքները, չետաղէմ ճաշակը։ Այս կուսակցու-
թիւնների գաղափարները տարբեր էին և՛ քաղա-
քական և՛ հասարակական խնդիրների մասին։
1812 թ. պատերազմի ժամանակ Շիշկովը բացար-
ձակ կերպով հրատարակեց, որ նոր հեղինակներն
են մեղաւոր Նապոլէոնի արշաւանքի և Մոսկուայի
հրդեհի մէջ։ Նրա ընկերները պարսաւում էին Պե-
տրոս Մեծի գործունէութիւնը և գովաբանում էին
հին Ռուսաստանը, ուր գտնում էին և՛ իսկական
ազգային ոգի, և՛ սերտ միութիւն ժողովրդի բոլոր
խաւերի մէջ։ Վերջը եւրոպական ազդեցութեան
այս հակառակորդներից առաջացաւ սլաւոնասէր
կուսակցութիւն։ Իսկ արզամասցիները չէին ոգե-
ւորւում Ռուսաստանի նախապետրոսեան շրջանով,
միայն XVIII դարն էին համարում լուսաւորու-
թեան դար և հաստատ լոյսերով էին նայում արե-
ւմտեան գիտութեան, որի օգնութեամբ, հաւատա-
ցած էին, թէ կարելի կլինի վերացնել ռուսաց
կեանքի անկարգութիւնները։ Բայց ընդհանրապէս՝
այս արեւմտականներն (западники) իրանց հակա-

ռակորդների պէս աւելի քիչ էին զբաղուած քա-
ղաքական, քան թէ գրական խնդիրներով, և «Ար-
զամաս»-ը ցրուեց՝ հէնց որ անդամներից մի քանիսը
փորձեցին ուրիշ ուղղութիւն տալ նրա ժողովներին։
Պուշկինը ասպարէզ գուրս եկաւ հէնց այս
կռիւների ժամանակ և դեռ աշակերտ՝ մասնակ-
ցեց սրանց։ Սակայն մտքերի այս ընդհարումը տե-
ղի էր ունենում սահմանափակ շրջանում։ Գրա-
կանութեամբ զբաղւում էին մի քանի ազնուա-
կաններ միայն։ Ճշմարիտ է, արդէն կար ընթեր-
ցողների մի լատնի թիւ, որն արդէն սովոր էր
կարդալու, շնորհիւ մանաւանդ Նովիկովի *) հրա-
տարակիական գործունէութեանը. բայց նրանք չու-
նէին քննադատական ոգի և գրեթէ հաւասար ա-
խորժանքով կարդում էին ամեն տեսակ գրքեր։
Գրականութիւնը ամեն կողմից բաց էր գաղտնի
լարձակումների համար, որոնց դէմ ինքը չէր կա-
րող պաշտպանուել։ Ժողովրդին լատնի չէին ոչ
նրա նոր ձևերը, ոչ էլ նրա ձգտումները. նույն-
իսկ գրական լեզուն նրա համար խորթ էր իւր
արտալատած մտքերով։ Գպրոցներ չկային, որոնք
կարողանային ընդարձակել ժողովրդի գաղափար-

*) Նովիկովը Կատարինէ Մեծի օրով բազմաթիւ
տպարաններ հիմնեց, հաստատեց ընկերութիւն, որ զբա-
ղուած էր թարգմանութիւններով և ինքնուրոյն գրութիւն-
ներով, հրատարակեց ահադին քանակութեամբ գրքեր,
կրթեց Մոսկուայում մի ամբողջ սերունդ իւր մարդասէր
գաղափարներով։ Նրա շրջանից գուրս եկան Կարամզինը,
Ա. Տուրգենևը, Ժուկովսկին և ուրիշ գործիչներ։

ները: Իւր կողմից՝ գրականութիւնն էլ չէր հետաքրքրում ժողովրդով և այսպիսով կտրուած էր մնում նրանից: Այս չարիքը վերացնելու համար պէտք էր մի կողմից՝ ժողովուրդը բարձրացնել ուսման միջոցով մինչև գրականութիւնը, միւս կողմից՝ գրականութեանը տալ ժողովրդական բովանդակութիւն: Վերջին գործում մեծ դեր խաղաց Պուշկինը:

Սա օգտուեց այն ամենից, ինչ որ արդէն ձեռք էր բերել ուսաց գրականութիւնը նախորդներին ջանքերով. «արդէն որոշ մշակում էր ստացել թէ՛ արձակ և թէ՛ ոտանաւոր լեզուն, քընսութեան էին ենթարկուել գրական մի քանի կարեւոր հարցեր, դարձել էր հասարակական միաքըն բանաստեղծութիւնը փորձեր էր անում մօտենալու իրականութեան: Պուշկինը վերջ դրեց այս նախապատրաստական շրջանին և այնպիսի զարկ տուեց ուսաց բանաստեղծութեանը, որ ժամանակակիցները պնդում էին, թէ նրանից էր իսկապէս սկիզբ առնում ուսաց նոր գրականութիւնը: Նրա առաջին ստեղծագործութիւնները լոյս տեսան այն ժամանակ, երբ Ալէքսանդր Ա-ի հայեացքները սկսել էին հիմնովին փոփոխուել, մինչդեռ հասարակութիւնը, ընդհակառակը, կրկնապատիկ աշխուժով էր ձգտում քննադատելու շրջապատող իրականութիւնը: Այս պայմաններով են բացատրւում Պուշկինի կեանքի և գործունէութեան բազմաթիւ կողմերը:

Ա.

ՊՈԽԵԿԻՆԸ ՏՆՆԸ ԵՒ ԼԻԿԷՈՆՈՒՄ

1799—1811—1817

Պուշկինի ծագումը, Հայրն ու մայրը, Պուշկին մինչև եօթը տարեկան հասակը և յետոյ: Ցաղանդի առաջին նշոյները: Լիկէոն մտնելը: Պուշկինը իբրև ուսանող և ընկեր: Գրական պարապմունքներ: Առաջին սէր: Հասարակական և կրօնական խնդիրներ: Պայեր գրական գործիչների հետ: Դերժաւինի այցելութիւնը: Ուսման աւարտն ու ապագայ ասպարէզի խնդիրը:

Ուղեղ հարիւր տարի մեղանից առաջ, 1799 թ. մայիսի 26-ին, Մոսկուայում, Նեմեցկայա փողոցում ծնուեց Ալէքսանդր Սերգէեւիչ Պուշկինը: Հօր կողմից նա ծագում էր հին ազնուական տոհմից, որը XIII-րդ դարից շարունակ չիլում է ուսւ պատմութեան մէջ, իսկ մօր կողմից՝ «Աետրոս Մեծի արապ» Իբրահիմ Հանսիւրալից:

Բանաստեղծի հայրը, Սերգէյ Լուվիչը, ստանալով իւր ժամանակի համար փալուն կրթութիւն՝ կատարելապէս տիրապետում էր ֆրանսերէն թէ՛ արձակ և թէ՛ ոտանաւոր լեզուին, և կլանելով ֆրանսիական XVII և XVIII դարի գրեթէ ամբողջ

17-5.2

1678-54

գրականութիւնը՝ իւր ամբողջ կեանքում պահպանեց սէր դէպի թեթեւ մտաւոր զբաղմունքներն ու սրբախօսութիւնները, իսկ գործնական կեանքի մէջ միշտ մնաց անընդունակ: Նա չէր սիրում զբաղուել ընտանիքի կամ տնտեսութեան վերաբերեալ լուրջ գործերով և ամենը թողնելով իւր կնոջ հոգատարութեանը՝ գերադասում էր մայրաքաղաքի ցրուած կեանքի զուարճութիւնները: Նրա կինը, Նադեժդա Օսիպովնա Հաննիրաւը, իւր երակների մէջ ունէր աֆրիկական «տաք» արիւն: Նրա պապը «արապ» Իբրահիմ Հաննիրաւն էր, որին ռուսաց դեսպանը գողացել էր Կ. Պօլսի հարեմից և նուէր ուղարկել Պետրոսին: Սա չետոյ ուսում ստանալով Պարիզում՝ բարձր պաշտօնների հասաւ: Հաննիրաւի որդիքը ժառանգեցին հօր զիւրադրգիւ բնաւորութիւնը, մանաւանդ բանաստեղծի պապ Յովսէփը, որը աչնպիսի անգուսպ կրքերի և վայրագ զուարճութեանց մարդ էր, որ եղաւ իւր ընտանիքի սարսափը: Յովսէփի ամուսին Մարիա Ալեքսէեւնան բարի և խելօք կին էր և հիանալի տանտիկին, բայց սաստիկ երես տուեց իւր Նադեժդա միակ աղջկան, որի մէջ ժամանակով զարգացան դիւրարորութիւն, լամառ բնաւորութիւն և քմահաճ իշխանասիրութիւն: Այս գեղեցիկ կրէոլուհին դառաւ Սերգէյ Լեովիչի կին և շատ շուտով նրան իւր ձեռքն առաւ, աչն աստիճան, որ ամուսինը մինչև ծերութեան հասակը ծխում էր նրանից ծածուկ: Երեխաների և

ծառաների հետ Նադեժդա Օսիպովնան չափազանց խիստ էր և կարող էր ամիսներով «փքուել» նրանց վրայ՝ որոնք նրա դժգոհութիւնն էին գրգռել: աչնպէս Ալեքսանդր որդու հետ նա մօտ մէկ տարի չէր խօսում: Բայց տնային գործերով նա էլ նոյնչափ քիչ էր պարապում՝ որչափ և ամուսինը, և նրա պէս սիրում էր հասարակութիւնն ու զուարճութիւնները:

Պուշկինների մէջ տաղանդը ժառանգական էր: Նրա հօրեղբայրը, Վասիլ Լեովիչը, «Արզամասի» անդամ էր և յայտնի էր որպէս «Ատանգաւոր հարեան» երգիծաբանութեան հեղինակ: Նա իւր կեանքը անց կացրեց գրական շրջաններում և մեռաւ Բերանժէի գրքովը ձեռին: Նա գրում էր զբոսխաւորապէս Փրանսերէն թեթեւ ոտանաւորներ: Նրկու Էդրայրներն էլ զանազան ժողովների, երեկոյթների և տնային ներկայացումների անհրաժեշտ անդամներ էին—երկուսն էլ լաւ խաղում էին և ոտանաւոր կարդում: Սերգէյ Լեովիչն էլ գրում էր ոտանաւորներ—նրա տանը կամերդինէրն էլ (ծառան) բանաստեղծ էր: Պուշկինների տունը միշտ լի էր ռուս և օտարազգի հռչակաւոր մարդկանցով: Նրկու տասարդ Պուշկինը ճանաչում էր մայրենի գրականութեան կոթողներին ոչ միայն նրանց գրուածքներով, այլև նրանց խօսքերով, որոնք շատ անդամ աւելի խորն են տպաւորւում մանուկ մտքի մէջ:

Մինչև եօթը տարեկան հասակը Ալեքսանդր

Պուշկինը իւր ծանրաշարժութեամբ, զիրութեամբ, երկչոտութեամբ չուսահատեցնում էր մօրը, որը այս պատճառով աւելի էր սիրում միւս որդոց — Օլգա աղջկան և Լե տղային: Կրթութեան մէջ ոչ մի սխտեմ չկար — միայն մի բանի մէջ բոլոր տանեցիք համաձայն էին, որ Ալէքսանդրի ընդունակութիւնները և բնաւորութեան վրայ չուէր դնել չէ կարելի: Այս հանգամանքը ունէր և իւր լաւ կողմը: Մանկութիւնից երես առած չլինելով աւելորդ կամակատարութիւններով՝ նա վերջը հեշտութեամբ տանում էր զրկանքներ և վաղ ընտելացաւ իւր մէջ նեցուկ որոնելու մտքին: Մայրը ստիպում էր փոքրիկ Պուշկինին՝ վազվզել և խաղալ հասակակիցների հետ, դժուարութեամբ չաղթելով նրա ծուլութեանն ու անխօսութեանը: Երբ սառտիկ եռանդով էին սկսում ուղղել երեխայի բնաւորութիւնը և ձեւերը՝ նա փախչում էր իւր տատ Մարիա Ալէքսեանա Հաննիբալի սենեակը, մտնում էր նրա զամբիւղը և այնտեղից անթարթ նայում էր նրա աշխատանքին: Այս ապաստարանում նրան արդէն ոչ ոք չէր անհանգստացնում: Տառն եղաւ նրա ռուսերէն լեզուի առաջին ուսուցիչը, սրանից նա լսում էր անարուեստ, բայց կտրուկ ժողովրդական լեզու, որով այս կինը պատմում էր իւր թոռնիկին ընտանեկան աւանդութիւնները Հաննիբալների ու Պուշկինների մասին. նրանից նա սովորեց և ռուսերէն գրել — կարդալ: Բայց աւելի կենդանի կապ

ապագայ բանաստեղծի և ժողովրդի մէջ՝ դայեակ Արինա Ռոդլոնովնան էր, որ մի ժամանակ մեծացրել էր նրա մօրը և աչժմ մեծացնում էր իւր սանուհու բոլոր որդոց: Սա մի բարի, վերին աստիճանի խելօք, երեխաներին պաշտող, բայց միշտ փնթփնթող և իրան խիստ ձևացնող պառաւ էր, որին բանաստեղծը մինչև վերջը, հասակն առած ժամանակ, անփոփոխ սիրով սիրում էր: Արինա Ռոդլոնովնան գիտէր ամբողջ ժողովրդական հեքիաթական աշխարհը, նրա լեզուից անպակաս էին առածներ, ասացուածքներ: Նրանից է Պուշկինը լսել իւր գիտեցած ժողովրդական վէպերի և երգերի սեծ մասը:

Ուսումը վաղ սկսուեց, բայց Պուշկինը, երբ մտնում էր դպրոց՝ մայրենի լեզուն չատ աւելի վապ գիտէր Փրանսերէնից: Ծնողները, հիւրերը, չրջապատողները — բոլորն էլ Փրանսերէն էին խօսում, երեխաներն էլ իրար հետ նույն լեզուով էին խօսում: Տանը Պուշկինը մի փոքր էլ անգլիերէն և իտալերէն սովորեց, իսկ գերմաներէն չգիտէր: Բոլոր չուրը չիշողութեան վրայ դրած՝ նա սովորում էր դասերը՝ մինչ քրոջն էին հարցնում, և ոչինչ չէր կարողանում պատասխանել՝ երբ հարցաքննութիւնը իրանից էր սկսում. մանաւանդ դժուար էր հասկանում թուաբանութեան չորս կանոնները:

Եօթը տարեկան հասակում չանկարծ երեխան փոխուեց. նա դառաւ չարածձի, զուարթ ու լեզուանի: Օտարազգի գումերներներն և ուսուցիչները

քիչ բան կարողացան սովորեցնել նրան, որովհետեւ չաճախ էին փոփոխւում և լաւ չէին լինում ընտըրուած: Բարեբախտաբար՝ նա մի երկու տարուց չափշտակուեց ընթերցանութեամբ, որը նրա մէջ միշտ ախտ դառաւ և չէր թողնում նրան ամբողջ կեանքում: Նա սկսեց գրքեր վերցնել հօր գրադարանից, որ լի էր XVII և XVIII դարի ֆրանսիական դասական հեղինակութիւններով: Սերգէյ Լեովիչը ինքն էլ որդոց հետ կարդում էր ընտիր գրուածքներ: Յաճախ փոքրիկ Պուշկինը գիշերներով ծկլւում էր հօր առանձնասենեակը և առանց ընտրութեան կլանում էր ամենը՝ ինչ որ ձեռքն էր ընկնում: 11-տարեկան հասակում, հօրեղբօր ասելով, նա, իւր արտասովոր չիշողութեան շնորհիւ, արդէն անգիր գիտէր գրեթէ ամբողջ ֆրանսիական գրականութիւնը: Կարգացած գրքերի մեծ մասը սիրահարական և երգիծաբանական էին: Այս ընթերցանութիւնը նպաստեց նրա զգացմունքի և մտքի վաղաժամ զարգացման, բայց միւս կողմից՝ դրդեց նրան փորձել իւր ուժերը ստեղծագործութեան մէջ:

Հաջորդ գրում էր, հօրեղբայրը գրում էր, հիւրերը խօսում էին մեծ մասամբ բանաստեղծութեան մասին, երեսնաներին անարգել թուլ էր տրւում ներկայ գտնուել մեծերի խօսակցութեանց, տանը սարքւում էին ներկայացումներ և զանազան «հոգեղբադ» խաղեր, որոնց մասնակցում էին և երեսնաները—և ահա 12-տարեկան Պուշկինը ինքն

էլ սկսում է իւր առաջին գրական փորձերը, ի հարկէ՝ ֆրանսերէն,—կոմեդիաներ Մօլիերի ոգով: Նա սիրում էր իւր կոմեդիաները լանպատրաստից ասել, և շինել էր մի տեսակ թատրոն, ուր ինքը հեղինակ էր և դերասան, իսկ քոյրը՝ հասարակութիւն: Երբ նա ծանօթացաւ Լաֆոնտէնի հետ՝ նա սկսեց գրել առակներ: Կարգաւով Վոլտէրի «Հէնրիադը»՝ նա մտքում դրեց գրել վիպասանութիւն վեց հազներգութիւններով (Le Toliade):

Վաղաժամ զարգացումը չհաշտեցրեց ծնողներին որդու հետ. նրանք ուղղակի սարսափում էին նրա ապագայի համար, երբ տեսնում էին նրա բուռն, կրքոտ բնութիւնը: Դիմում էին խրատների, համոզումների, պահանջների, սպառնալիքների, բարկանում էին, խիստ միջոցներ գործ դնում—նա չէր ընկճւում: Միակ յոյսը՝ տանից հեռացնելն էր և մի որեւէ փակ դպրոց տալը: Օգտուեցին այն հանգամանքից, որ հէնց այդ ժամանակ Յարսկոյէ Սելուում հիմնուեց լիկէոն, որի տեսուչ նշանակուած էր Վ. Մալինովսկին, Սերգէյ Լեովիչի բարեկամը: Նրա և Ա. Տուրգենիւի (Նովիկովի չրջանի մարդ) ջանքերով ծնողները 12-տարեկան Պուշկինին տուին լիկէոնը: Պուշկինը թողեց հայրական տունը առանց ափսոսանքի—տըխրութեամբ անջատւում էր նա միայն իւր քրոջից: 1811 թուի հոկտեմբերի 19-ին բացուեց լիկէոնը:

Յարսկոյէ Սելօ քաղաքը գտնւում է Պետեր-

բուրգից ոչ հեռու: Այստեղ, ընդարձակ պուրակ-
ների մէջ, բնութիւնն ու գեղարուեստը միանում
են հրաշալի կերպով: Նդիսաքեթ և Վատարինէ Բ
կայսրուհիների հոյակապ պալատները, դաշտակներ,
լճեր, երկար, ուղիղ և լայն ձեմելիքներ, արհեստա-
կան քարայրներ, տաղաւարներ, մարմարէ և պղնձէ
արձաններ, չինական գիւղ թատրոնով, ջրվէժներ,
—ամեն գեղեցկութիւն սիրել են այստեղ և՛ բնու-
թեան, և՛ պարտիզպանի, և՛ ճարտարապետի, և՛
քանդակագործի ձեռները: Այստեղ Ալէքսանդր Ա-ը
հիմնեց լիկէոն, ուր նա մտադիր էր կրթել հասա-
կակիցների շրջանում իւր եղբայրներին, Նիկողայ-
ոսին (վերջը կայսր) և Միքայէլին: Այս միտքը
մի առժամանակ գաղտնի պահելով՝ կայսրը հրո-
վարտակի մէջ ասում էր միայն, որ այս դպրոցը
պէտք է կրթէ «նշանաւոր ընտանիքներից ընտրած
ամենաընդունակ աշակերտներին պետական ծա-
ռայութեան կարեւոր մասերի համար»: Այս բացա-
ռիկ զիրքը, ի հարկէ, կարող էր միայն մեծամտու-
թիւն ներշնչել աշակերտներին, որոնցից լաւագոյն-
ները, մինչև անգամ չեռոյ, իրանց պահում էին
հասարակութեան մէջ գոռողաբար:

Երագրի մէջ բացի հանրակրթական առար-
կաներից՝ մտնում էին փիլիսոփայական և հասա-
րակական-իրաւաբանական գիտութիւնները: Աշա-
կերտների թիւը սահմանափակուած էր 30-ով. ա-
մեն մէկը ունէր իւր առանձին սենեակը, ուր օգ-

տւում էր լիակատար ազատութեամբ: Դասաւան-
դութեան մէջ սկզբունք էր դրուած՝ «ամեն մի ճշ-
մարտութիւն աշակերտներին այնպէս հաղորդել,
որ արծարծէր մտքի ինքնագործութիւն և գիտու-
թեան ծարաւ»: Դասատու հրաւիրուած էին մեծ
մասամբ ընդունակ և լաւ պատրաստուած մարդիկ,
որոնք կրթուել էին Մօսկուայում Նովիկովի շըր-
ջանի մարդկանց ձեռքի տակ: Բաց մասամբ աշա-
կերտների անպատրաստութեան պատճառով, մա-
սամբ էլ ընդհանուր համերաշխութեան բացակա-
ութեան շնորհիւ, նրանք չարդարացրին իրանց
վրայ դրած լոյսերը. մեծ մասամբ բերան էին տ-
նել տալիս իրանց թեւադրած տետրերը կամ դա-
սերին անեկզօտներով էին պարապում, նոյն-իսկ
օգնում էին աշակերտներին խնջոյքներ սարքելու:
Ընդհանուր սառնութիւնը նկատելի եղաւ մանա-
ւանդ տեսուչ Վ. Մալինովսկու մահից չեռոյ (1814),
երբ պրօֆէսորները երկու տարի հերթով տեսչու-
թիւն էին անում և շարունակ իրար հետ խռոված
էին: Վերջապէս տեսուչ կարգուեց Է. Էնգել՝ հարգա-
հմուտ մանկավարժը (1816 թ.): Այս «անիշխանու-
թեան» ժամանակ ուսանողների մէջ սկսուեցին խըն-
ջոյքներ, ուր գինին վերջին սեղը չէր բռնում:
Ուսուցիչ Գալիչը ինքը լինում էր չատ անգամ «նա-
խագահ» — թամաղա: Միաժամանակ ուսանողները
ծանօթացան և սիրալին դուարձութիւններին...

Հասկանալի է, որ Պուշկինի գլխաւոր պա-

րապմունքը դասերը չէին: Աւարտման վկայականի մէջ նա միայն ուսուց ու ֆրանսիացոց գրականութիւնից և սոսերամարդութիւնից (фехтованье) ունէր «գերազանց», մնացած առարկաներից «լաւ» կամ միայն նկատողութիւն՝ «պարագել է»: Աւարքից էլ թուանշան չունէր—նրա գիւրադգած և կենդանի բանաստեղծական բնաւորութիւնը ոչ մի կերպ չէր ենթարկուում դպրոցական կարգապահութեան: Բայց թէև դպրոցը չտուէր բանաստեղծին և իւր ընկերներին հիմնաւոր գիտութիւն, աչնու ամենաչնիւ ներշնչեց նրանց սէր դէպի աշխատութիւն, ընդհանուր զարգացում և բազմաթիւ պաշտօն, մարդասէր մտքեր: Ահա թէ ինչո՞ւ նրանք չետոյ աչնալէս ջերմ զգացմունքով և մրհամուռ երախտագիտութեամբ լիչում և տօնում էին հոկտեմբերի 19-ը—լիկէօնի բացման օրը:

Նրբ սեամազ, գանգրահեր, սուր նայուածքով, կէս արաբական տիպով՝ Պուշկինը մտաւ լիկէօն՝ նա գրաւեց ընկերների ուշադրութիւնը ոչ միայն իւր արտաքինով—նա աչքի էր ընկնում և իւր շատ կարդացած լինելով: Ակզբում ընկերների վերաբերմունքը նոյն-խակ թշնամական էր, որովհետև տեսնում էին նրա մտաւոր գերազանցութիւնը և նկատում, որ նա կարդացել է և լիչում է աչնալիս բաներ, որոնց մասին իրանք չէին էլ լսել: միւս կողմից, նրան չէին սիրում ինքնախտահ, գիւրաբորբոք, հեգնող, կատաղի կերպով լանկարծ

քունկող բնաւորութեան և կծու ու սուր լեզուի համար: Ինքն էր լինում մեծ մասամբ ընդհարումների սլառճառը, և որովհետև իւր սրախօսութեամբ հանդերձ արագ հնարագիտութիւն չունէր, իսկոյն պատասխանել չէր կարողանում՝ ուստի չաճախ չաղթողը ինքը չէր լինում: Շատ անգամ նա անքուն գիշերներ էր անց կացնում իւր № 14-ում, արտասուք թափելով և մեղադրելով թէ իրան, թէ ուրիշներին ու հնարելով միջոցներ իւր դրութիւնը ընկերների մէջ բարելաւելու համար: Շատ քշերը գիտէին նրա հաւատարիմ ու սիրող սիրտն ու համեստութիւնը: Նա աշխատում էր առաջնութիւն ձեռք բերել ոչ թէ գիտութիւնների, այլ ամեն տեսակ չարաճճի խաղերի մէջ: Կամաց-կամաց միայն նա դառաւ դասարանի հոգին, իսկ վերջը ամբողջ գրական-ընկերական շրջանի գլուխ:

Գրական շրջանը կազմուեց լիկէօնում գրեթէ իսկոյն բացուելուն պէս: Պուշկինի շուրջը հաւաքուեցին Իլլիչևսկի, Գել՝վիզ, բարոն Կորֆ, Կիւխելբերգեր, Նակովիւ և ուրիշները: Շրջանի անդամների մէջ մի տեսակ խաղ մտաւ: Շարուելով միմեանց մօտ՝ ընկերները պարտաւորեցնում էին ամեն մէկին մի վէպ պատմել կամ գոնէ սկսել: հետեւալը պէտք է շարունակէր աչնտեղից՝ ուր առաջինը կանգնել էր, չետոյ երրորդը և ալն, մինչև որ վէպը վերջանար: Գել՝վիզն էր վաստակում առաջնութիւնը երեսկայութեան աչս մարդու-

թեանց մէջ՝ Պուշկինը չէր կարողանում նրա պէս արագ հնարել գիպուածներ և շատ անգամ զիմում էր խորամանկութեան: Մի օր՝ նա պատմեց իւր ունկնդիրներին 12 քնած կոյսերի պատմութիւնը, չասելով՝ որտեղից է վերցրել (Ժուկովսկուց): Միւս կողմից՝ ընկերները հրատարակում էին ձեռագիր ամսագիրներ, որտեղ տեղաւորում էին իրանց գրուածքները: Նրանց ձեռքի տակ էր լիկէոնի հարուստ գրադարանը, որից մանաւանդ ազահութեամբ օգտւում էր Պուշկինը. նրանք ստանում էին և նոր լոյս տեսնող գրքեր ու ամսագրեր:

Լիկէոնում Պուշկինը սկսեց գրել ռուսերէն ոտանաւորներ: Առաջինն էր «Ուղերձ քրոջը»: Այժմ չալտնի «լիկէոնական» բանաստեղծութիւնների թիւը հասնում է մօտ 120-ի: Այս արտադրութիւնների մէջ երևում են հին, ընդունուած ձևերի ազդեցութիւններ. բանաստեղծութիւնը հանդէս է գալիս կեղծ-դասական զգեստներով—Ապոլլոնով, մուսաներով, Ոլիմպոսով և այլն: Եթէ նրա այս ժամանակում գրածից առանձնացնենք այն, ինչ որ նա ստեղծել է Դերժաւինի, Վարամզինի և Ժուկովսկու նմանողութեամբ՝ մնացածը թեթև, կայտառ ուղերձներ են, խնջոյքների և սիրոյ երգեր, որոնք աչքի են ընկնում սրամտութեամբ և տառիկների մերկութեամբ և արդիւնք են ֆրանսիական բուհաստեղծների ընթերցանութեան: Պուշկինը իրան համարում էր Ժուկովսկու աշակերտ, բայց իսկա-

պէս թէ աշխարհացոյցութեամբ և թէ գրական ձևերով աւելի մօտենում էր Բատիւշկովին, որը նոյնպէս խորհուրդ էր տալիս ծծել կեանքի զուարճութիւնները. այս խրատները շատ համապատասխանում էին նրա պատանեկան հասակին և անզուսպ, բուռն բնութեանը: Սկզբում այս երգերը լուր նմանողութիւններ էին, իսկ քետոյ, մանաւանդ «անիշխանութեան» ժամանակ, երբ Պուշկինը անձնատուր եղաւ զբօսասէր և մօլի կեանքի՝ այս յարիւսներն ու բակքուհիք ալ ևս վերացական պատկերներ չէին, ալ իրականութիւն. Պուշկինը երգում էր մի որեւէ աղախին կամ ձորոտ դերասանուհի...: Առհասարակ պատանի բանաստեղծի գրութեան ժամանակ արձագանդ են գտնում այն բոլոր տպաւորութիւնները, որ նա ստանում էր լիկէոնի կեանքից, պուրակների գեղեցկութիւններից, այնտեղ կանգնած արձաններից, ընկերական խօսակցութիւններից—անթիւ կենսագրական մանրամասնութիւններ և ակնարկներ տիրուած են նրանց մէջ:

Շուտով նա ճանաչեց իսկական սէր—նա սիրահարուեց իւր մի ընկերոջ քրոջ հետ և իմացաւ, որ կալ նաև մի ալ սէր, որը միաժամանակ թէ բարձրացնում է և զտում է պատանու հոգին և թէ տեղ չէ տալիս ոչ մի անմաքուր, վաւառող զգացմունքի: Նոր լարեր հնչեցին Պուշկինի սրտի մէջ—նրա անուրջների մէջ լուում է անձկութեան և արտմութեան ձայն: Բելինսկին կոչում է այս զգաց-

մունքը «միակ ճշմարիտ Պուշկինեան տարր» նրա այս շրջանի բանաստեղծութեանց մէջ: Երբ նա պիտի անջատուէր իւր սիրածից՝ նա «իմացաւ ծածուկ տանջանքների երջանկութիւնը», բայց նրա թախիծը չէր խլացնում հոգու միւս ձախերը — բանաստեղծը քաջալերութիւն գտաւ ընկերական զգացմունքի և բանաստեղծութեան մէջ: «Ո՛չ, արցունքների մէջ էլ ծածկուած է քաղցրութիւն, և այս կեանքում իմ միւրթարութիւնները կլինի՝ իմ համեստ ձիւրքն ու բարեկամներիս երջանկութիւնն»:

Շրջապատող կեանքն էլ ոգևորութեան նոր աղբիւրներ էր բաց անում: Յարսկոյէ Սելօյի ամեն մի անկիւն չիչեցնում էր Կատարինէի նոր անցած թագաւորութեան փառաւոր գործերը, որոնք սնուցանում էին ազգասիրութեան ոգին: Աւելացաւ 1812 թ. պատերազմի արտասովոր տպաւորութիւնը: Ուսանողները ազահութեամբ կարդում էին ամեն մի տեղեկութիւն պատերազմի ընթացքի մասին, և սրպիտի խնդութիւնով լցուեցին նրանց սրտերը՝ երբ Փրանսիացիք չետ նահանջեցին Վօսկուպից: Յետոյ նրանց ոգևորում էր այն, որ Ռուսաստանն է Եւրոպայի ազատարարը: Պատերազմից չետոյ Յարսկոյէ Սելօյում կանգնած էր լէյք հուսարների վաշտը, որ նոր էր վերադարձել պատերազմից: Սրանց հետ ուսանողները բարեկամացան: Պուշկինը իւր հարաւային բնութեան ամենայն չափշտակութեամբ սկսեց մասնակցել հուսարների կոնծաբանութիւն-

ներին: Այս շրջանում նրա մէջ աւելի զարգացաւ ազգասիրական ոգին, որը ընդունեց պաշտօնական ազգասիրութեան ուղղութիւն: Նա երազում էր կռիւների մասին, զէնքի աշողութիւնների, թշնամիների ամօթահարութեան, պետութեան արտաքին զօրութեան մասին: Միւս կողմից՝ ալստեղ նա պատահեց իւր ժամանակի ամենակրթուած մարդկանցից մէկին, Պ. Չաադաւելին, որը ունեցաւ նըպաստաւոր ազդեցութիւն Պուշկինի համոզմունքների և բնաւորութեան կազմակերպուելու վրայ: Չաադաւելը այն ռուսներից էր, որոնց կարծիքով պետութեան ճշմարիտ մեծութեան համար անհրաժեշտ է ներքին բարօրութիւն, հարկաւոր են լաւ օրէնքներ, արդարադատութիւն, լուսաւորութիւն, վերջապէս միլիոնաւոր ճորտերի ազատութիւն:

Վերջը Պուշկինը առանձին երախտագիտութեամբ չիչում էր իւր ուսուցիչ Կունիցինին, որ իրաւաբանական գիտութիւններ էր աւանդում: Սա, ճշմարիտ է, մի բան էր քարոզում, իսկ իւր անձնական կեանքի մէջ բոլորովին հակառակն էր անում (օրինակ՝ ծեծում ճորտերին), բայց աշակերտները միայն նրա խօսքերը գիտէին, իսկ գործերը ոչ: Կունիցինի հալեացքները համապատասխանում էին այն ազատամիտ ուղղութեանը, որին հետեւում էր Ալէքսանդր Ա-ը իւր թագաւորութեան սկզբնական տարիներում: Նրա ուսմունքները իւրացրեց Պուշկինը, միայն թէ աշակերտը իւր ու-

սուցչից աւելի ազատամիտ դառաւ: Ինչ վերաբերում է Պուշկինի կրօնական անտարբերութեանը՝ աչս կողմի վրայ ազդեց ոչ այնքան կուսակցիներ իւր ծաղրական վերաբերմունքով դէպի բարեպաշտութիւնը, այլ Վօլ'տէրը, որը նա փոքրուց անգիր գիտէր: Նրա առաջին ղուարձասէր բանաստեղծութեան մէջ տեղ չգտաւ կրօնական զգացմունքը: Իսկ Պուշկինի կրօնական ազատամտութիւնը աւելի գրեթե կարգացած, քան թէ նրա ճշմարիտ տրամադրութիւնն էր: Բանաստեղծը խսկապէս շատ անհաւատ էր:

Պուշկինի առաջին տպագրուած ոտանաւորը, «Другу стихотворцу», լոյս տեսաւ «Вѣстникъ Европы» հանդիսի մէջ 1814 թ. յուլիսի 13 ին: Այս գրութեանը ընկերներն ուղարկել էին խմբագրութեանը՝ հեղինակից ծածուկ: Բայց Պուշկինի համար ամենանշանաւորն էր 1815 թ., որից սկըսում է նրա գրական հռչակը:

Այս թուի յունուարի 8-ին նշանակուած էր ուսանողների հրապարակական քննութիւնը վերջին դասարանը անցնելու համար: Ներկայ էին բազմաթիւ բարձրագիւր անձինք, որոնց մէջ և Գերթաւինը: Պուշկինը պիտի կարդար իւր «Յիշողութիւններ Յարսկոյէ Սեւօլի մասին», որը գրուած էր Գերթաւինի, մասամբ էլ Լոմոնոսովի ոճով՝ Կատարինէ Բ-ին, նրա երգչին և նրա բաղմալաղթ թոռան փառաբանելու համար: Բանաստեղծը այսպէս է

պատմում այս քննութեան մասին: «Գերթաւինը շատ ծեր էր, քննութիւնը նրան շատ լոգնեցրեց: Նա նիւրձում էր մինչև այն բոլէն՝ երբ սկսուեց ուսաց գրականութեան քննութիւնը: Այստեղ նա կենդանացաւ.— աչքերը վալլեցին, նա ամբողջովին կերպարանափոխուեց: Ի հարկէ, կարդում էին նրա ոտանաւորները, քննադատում էին նրա ոտանաւորները, ամեն բոլէ գովաբանում էին նրա ոտանաւորները: Նա լսում էր արտասովոր աշխոյժով: Վերջապէս դուրս կանչեցին ինձ: Եւ կարդացի իմ «Յիշողութիւնները Յարսկոյէ Սեւօլի մասին», Գերթաւինից երկու քալլ հեռու կանգնած. իմ ձայնը մանկաբար հնչեց, իսկ սիրտս բաբախեց թովիչ հրճուանքով: Չեմ լիշում, խնչպէս վերջացրի ընթերցանութիւնս, չեմ լիշում, ուր փախաւ: Գերթաւինը հիացած էր. նա պահանջում էր ինձ, կամենում էր գրիւ: Ինձ որոնում էին, բայց չգտան»: Այս ոտանաւորը տպագրուեց Պուշկինի ամբողջ ստորագրութեամբ: Նրա մասին ամեն տեղ խօսեցին: Թերթերի մէջ սկսեցին երեւալ նրա բաղմալաղթ ոտանաւորները: «Իմ ժամանակս անցաւ,— ասում էր Գերթաւինը սրանից քիչ լատով.— շուտով կերեալ աշխարհին երկրորդ Գերթաւին, որը արդէն լիկէոնում գերազանցել է բոլոր գրողներին»: Ժուկովսկին ստանալով Մոսկուայում Վասիլ Պուշկինից «Յիշողութիւններ» ոտանաւորը՝ գնաց իւր ընկերների մօտ և այնտեղ բարձր կարդալով:

կանգ էր առնում լաւագոյն հատուածները վրայ և բացադանչում էր. «Ահա մեզ մօտ ճշմարիտ բանաստեղծ»։ Նոյն թուի ամառը, լինելով Յարսկոյէ-Աելօյում, ժուկովսկին, այս 32-ամեայ բանաստեղծը, որը այդ ժամանակ իւր փառքի գագաթնակէտին էր, այն աստիճան չափշտակուած էր Պուշկինի հանճարով, որ նրան, աշակերտական նստարանի վրայ նստած 15-տարեկան պատանուն, դիտմամբ կարդում էր իւր ոտանաւորները, և եթէ չաջորէր աեսակցութեան ժամանակ նա չէր կրկնում այդ ոտանաւորները՝ ժուկովսկին համարում էր նրանց թույլ և ոչնչացնում էր կամ փոփոխում։ Քնքոյշ հայրական ուրախութեամբ ժուկովսկին ողջունում էր Պուշկինի չաջորութիւնները, հովանաւորում էր նրան, հոգում էր նրա մասին։ Պուշկինը վերջը նրան իւր «հրեշտակ-պահապանն» էր կոչում։

Այս միջոցին Պուշկինը մօտեցաւ և Կարամ-զինին, որը առաջ էլ լինելով նրա հօր տանը՝ ծանօթ էր նրա հետ։ 1816 թ. փետրուարին Կարամզինը բերեց Պետերբուրգ իւր «Ռուսաց պետութեան պատմութեան» առաջին 8 հատորները և կարդում էր ընկերների շրջանում իւր «Ներածութիւնը»։ Պուշկինն էլ ներկայ էր և չիչելով ամենը բառ առ բառ գրեց ընկերների համար, այնպէս որ լիկէոնի ուսանողները գիտէին այս ներածութիւնը աւելի շուտ՝ քան թէ նա լոյս տեսաւ։ Պուշկինը ջերմ կերպով սիրեց պատմագրին և նրա ամբողջ

ընտանիքը և դառաւ նրա տանու մարդը։ Կարամ-զինը զգուշացնում էր նրան, զմայլում էր նրա վրայ և վերջը փրկեց նրան կեանքի ամենավճռական ընդդէմը։ Դեռ լիկէոնում Պուշկինը մտերմացաւ նաև Գմիտրիեւի, Բատիւշկովի և Ա. Տուրգենեւի հետ, որոնց նոյնպէս պատահում էր առաջ հօր տանը։ Այս համբաւը հաշտեցրեց ի հարկէ ծնողներին անառակ որդու հետ։

Ի՞նչն էր այսպէս զբաւում ամենքին Պուշկինի պատանեկական բանաստեղծութիւնների մէջ։ Ոտանաւորը, որը արդէն մշակուած էր ժուկովսկու և Բատիւշկովի ձեռքով՝ առանց դժուարութեան հօսում էր նրա գրչի տակից, բանաստեղծութեան լեզուն կարծես նրա բնական լեզուն էր, կեանքի հետ միասին նրան տրուած։ Պատկերների մէջ երևում էր զարմանալի թանձրութիւն և վառ մարմնականութիւն (пластичность)։ Աշակերտական վարժութիւնների, նմանողութիւնների մէջ չանկարծ բռնկում էին ինքնուրոյն երևակայութեան շլացուցիչ փայլեր։ Նա մինչև անգամ երազում ոտանաւորներ էր տեսնում։ Աջողութիւնները աւելի ներշնչում էին Պուշկինին այն հաւատը, որ ինքը միմիայն բանաստեղծութեան համար է ծնուած։ Նա աւելի չաճախ էր խօսում իւր կոչման մասին. «Ինձ երգի աստուածուհիք զազտնի ուղին ցոյց տուին. ես խաղաղ հնչիւնների վայելչութիւնը, գեռ մանուկ՝ զգալ գիտէի, և քնարը դառաւ իմ բաժին»։

Մօտենում էր լիկէոնը աւարտելու օրը. պէտք էր ապագայ գործունէութեան ասպարէզը ընտրել: Պուշկինը կամենում էր հեծնալ զվարդիւս մօտնել, բայց հայրը, պատճառ բերելով իւր կարողութեան պակասութիւնը՝ համաձայնում էր միայն, որ նա հետեակ զվարդիւսում ծառայէ. հօրեղբայրը խորհուրդ էր տալիս մօտնել քաղաքացիական ծառայութիւնը: Պուշկինը, ըստ երեւոյթին առանց զբաղաւորութեան, հրաժարուեց իւր մտադրութիւնից. նա արդէն անդառնալի կերպով վճռել էր հետեւել իւր ներքին ձայնին— լինել միայն բանաստեղծ:

1817 թ. յունիսի 9-ին նա աւարտեց լիկէոնը իբրեւ 19-րդ աշակերտ: Հանդիսաւոր ակտին ներկայ էր և կայսրը: Պուշկինը իսկոյն պաշտօն ստացաւ արտաքին գործերի նախարարութեան մէջ:

Ընկերները ցրուեցին: Պուշկինը իւր մտերիմներէից բաժանուելիս՝ ոտանաւորով խօսում էր չափտենական բարեկամական դաշնի և «սուրբ եղբայրութեան» մասին: Այս ու խտը նա ամբողջ կեանքում պահեց. սովորական հոկտեմբերի 19-ը տօնելիս՝ վերջը նա գրում էր ընկերներին.

«Մեզ համար ամբողջ աշխարհը՝ օտարութիւն է.
Հայրենիք մեզ համար՝ Յարսկոյէ Սեւօն է»:

Բ.

ՊՈԵԹԻՆԸ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ

1817—1820

Գիւղ: Ընտանեկան չարաբերութիւններ: Մայրաքաղաքի կեանքի դրօսանքներ: Գրական պարապմունքներ: Արզամաս: Գրական ծանօթութիւններ. «Ռուսական ու Լիւգմիլա»:
Քաղաքական չափշտակութիւններ: Աքսոր:

Ուսումնաւարտելով՝ 18 տարեկան Պուշկինը կրկին վերադարձաւ իւր ընտանեկան չարկի տակ, որտեղ չէր եղել վեց տարի: Լիկէոնի ուսանողներին, ըստ կանոնադրութեան, թոյլ չէր տրուում ոչ տօներին, ոչ էլ արձակուրդներին գնալ ծնողների մօտ: Ամառը Պուշկինը անցկացրեց իրանց Միխայլովսկոյէ գիւղում (Պսկովի նահանգ), ուր նրան ուրախացնում էր գիւղական կեանքը, ուռւ բաղանիքը, ելակն և ալւն. բայց արձակուրդի լրանալուց երկու շաբաթ առաջ նա արդէն կրկին Պետերբուրգումն էր, ուր աշխատեալ անց կացրեց երեք ձմեռ, ամառները առանձնանալով գիւղում:

Յարաբերութիւնները ծնողների հետ արտա-

քուստ լաւ էին, բայց հայրը նրան զայրացնում էր իւր ժլատութեամբ: Պուշկինը աւելի չիշուժ էր ծառայութեան մէջ՝ քան թէ իսկապէս ծառայում: Ոտանաւորների համար նա դեռ ոչինչ չէր ստանում, իսկ 700 ռուբլի տարեկան ռոճիկը չէր բաւականանում այն կեանքի համար, որը նա վարում էր: Շատ անգամ նա նստում էր թուղթ խաղալու, որպէսզի փող վաստակէ իւր հարուստ ընկերներին պէս ապրելու համար:

Ընտանեկան կապերը նրան մօտեցնում էին առաջին աղնուական տների հետ. հայրը միշտ ձգտում էր պտտուել «բարձր շրջանի» մէջ. ուսումնաքանը զարգացրել էր աւանձին հակումն դէպի աղնուական դասակարգը — և Պուշկինը երբէք իւր կեանքում չկարողացաւ ազատուել սնափառութիւնից. այս ախտը նրան վերջը կորցրեց: Նա աշխատում էր լինել բոլոր երեկուցների, դիմակահանդէսների, մուտք ունենալ առաջնակարգ տները, ոչնչով չէտ չմնալ հարուստ և աղնուական դասից, ուր նա անպատշաճ էր համարում նույն-իսկ բանաստեղծ անունը կրել: Բայց նրա եռացող բնութիւնը քաւարարութիւն չէր կարող գտնել «մեծ աշխարհում», «ուր խելքը պահում է ակամայ լուծիւն, ուր սառնութիւնով են սրտերն համակուած, ուր միանման լիմարութեամբ ամենքը իրար հաւասար են», և նրան հարկւրապատիկ աւելի սիրելի է «երկաթասարդ թռեկանների երջանիկ ընտանիքը, ուր

խելքը եռ էր գալիս, ուր մտքերի մէջ ազատ էր նա, ուր վիճում էր բարձրաձայն, ուր զգում էր աւելի հզօր կերպով և ուր ամենքը գեղեցկի բարեկամներ էին»: Այս «երջանիկ ընտանիքը» երեկոներն ու ամբողջ գիշերները անց էր կացնում արբեցողութեամբ և դերասանութիւնների ու անառակ գեղեցկութիւնների հետ: Պուշկինն էլ սրանց մէջ «այրում էր կեանքի մոմը երկու ծայրերից»: Պետերբուրգում կազմուել էր նույն-իսկ «Անանչ լամպի» ընկերութիւն, որտեղ քննուում էին և կազմուում նոր սիրաչին ծրագիրներ, ամեն տեսակ խափառակ և վտանգաւոր չարութիւններ. տեղի էին ունենում խնջուքներ գրաղներով, թէ սով աւելի կխմէ, և անդադար մենամարտութիւններ ամենաչնչին բաների համար: Պուշկինը այս ընկերութեան մէջ վերջին տեղը չէր բռնում, և այս կենցաղը այնպէս էր ազդում նրա առողջութեան վրայ, որ երեք տարուայ մէջ նա երկու անգամ մերձ ի մահ հիւանդացաւ, թէն շատ ամուր կազմուածքի տէր էր. նրա ջղոտ և ձկուն մարմինը չափազանց դարդացած էր մարզութիւններով:

Բայց կար և մի երրորդ աշխարհ, որտեղ նա հանգստանում էր և՛ «մեծ աշխարհից», և խրախճանքներից: Նրա լուրջ գործը բանաստեղծութիւնն էր: Ոչ ոք նրա ընկերներից նրա պէս չատ չէր աշխատում ինքնակրթութեան վրայ: Պուշկինը ասում էր իւր ժամանակակից գրականագէտների

մասին. Մեր մէջ քիչ են աշխարհի գրողներ, որոնք սովորելիս լինելին. մեծ մասը միայն լեռ է սովորում):

Լիկէոնից դուրս գալուն պէս Պուշկինը ընդունուեց Պետերբուրգի գրական շրջանում՝ որպէս արդէն չափունի և վաստակաւոր բանաստեղծ: Նա դեռ իբրև ուսանող մասնակցել էր աշխարհի կռուին, որ սկսուել էր ռուսաց գրականագէտների մէջ Կարամզինի և Ժուկովսկու գործունէութեան առիթով հին և նոր ոճերի ուղղութեանց մասին: Հէնց նոյն 1817 թ. նա անգամ ընդունուեց Արզամասում, «խելքի և ճաշակի այս Երուսաղէմում» և անխախտելի կապեր հաստատեց նրա բոլոր մասնակցողների հետ: Դժբախտաբար, Արզամասի այս նիստը արդէն վերջինն էր — շուտով գլխաւոր անդամները զանազան գործերով հեռացան մայրաքաղաքից: Սակայն աշուհեան էլ երկար չզգարեցին երկու կուսակցութիւնների վէճերը, միայն թէ այս անգամ խնդիրը միշտ նորից արծարծուեւ էր Պուշկինի հեղինակութիւնների առիթով: Պուշկինը արդէն լիկէոնում կազմել էր ինքնուրոյն հայեացքներ XVIII-րդ դարի ռուսաց հեղինակների մասին. այժմ նա նոյնպէս գրեթէ բոլորովին գիտակցօրէն աշխատում էր անկախ գիրք բռնել բոլոր ուղղութիւնների մէջ, որոնք ուղիւ ամեն անգ ճշմարտութիւն: Նա լինում էր Ժուկովսկու գրական շաքարների, բայց աւելի լարգում էր նրա ազնիւ ան-

ճնաւորութիւնը, քան թէ հաւանում նրա սաւառնումը անորոշ գերերկրային անօրջներին և միջնադարեան սնահաւատութիւնների մէջ. Պուշկինի հարաւային «աֆրիկական» երեակալութիւնը աւելի կապուած էր կեանքի՝ քան թէ մահի և հանգերձեալ կեանքի հետ: Միևնույն ժամանակ նա մտերմացաւ նաև մի քանի տաղանդաւոր և զարգացած գրականագէտների հետ, որոնք Вещда-ի մէջ լոկ մեռելութիւն չէին տեսնում, այլ և մի քանի աւուղջ կողմեր, օր. Կատենինի հետ: Պուշկինը գիտէր ամենից օգտուել իւր մեծ գործի համար՝ Բացի բաղմաթիւ սիրահարական և հեշտասիրական ոտանաւորներից, որոնք բոսպէական տաղաւորութիւնների պտուղներ էին և որոնք տղադրութեան համար չէին նշանակուած (այս ձեռագիր երկերից ոչ մէկը նա չէր կարդում բանագէտներին — անելով «ցոյց տալ նրանց հասկացողին՝ ամօթ է, — նրանք նրա համար չեն գրուած»): Պուշկինը այս շրջանում ունի մի քանի, ուղղակի օրինակելի, գաւական բանաստեղծութիւններ, որոնց մէջ նրա տրամադրութիւնները նոյնչափ բաղմազան են՝ որ չափ և նրա կեանքը. վերջը միայն թախիծը սկըսում է գերակշռող լինել, այստեղ երևում են ապագայ մեծ քնարերգուի բոլոր լաւագոյն գծերը: Ինչ որ վերաբերում է բանաստեղծական ձևին և արտայայտութեան ոյժին՝ այս բանում Պուշկինը աշխարհ առաջացաւ, որ Բատիւշկովը, երբ կարդում

էր նրա մի ոտանաւորը՝ ճմլեց թուղթը իւր ձեռքում և բացագանչեց. «Ո՛հ, խնայէս է սկսել գրել անպիտանը»: Պուշկինի գլխաւոր աշխատութիւնը այս ժամանակ նրա «Ռուսլան և Լիւդմիլլան» է:

Այս քերթուածի միտքը նրա մէջ լղացաւ դեռ լիկէոնում, և աջնուհետև նա չորս տարի աշխատեց նրա վրայ, մաս-մաս կարդալով իւր ընկերների շրջանում: Երբ նա վերջին երգը կարդաց ժողովսկուն՝ սա նուիրեց նրան իւր պատկերը՝ մակագրութեամբ. «Աշակերտին, պարտուած ուսուցչից»: Մինչև այս ժամանակ չատերը նրան «ճանաչում էին միայն նրա մանր ոտանաւորներով և խոշոր չարութիւններով», այս երկասիրութիւնը նրա առաջին մեծ գործն էր: Այստեղ նա ամեն բանից օգտուել է, — և՛ կարդացած կամ դալեակից լսած ժողովրդական հեքիաթներից, և՛ Ռադիշչեից, և՛ ժողովսկուց, աւելի ևս Վոլտէրից և Արիօստոլից — մի խօսքով՝ կարդացածը, լսածը, զգացածը — ամենը իրար հետ խառնել է: Քերթուածը ասագին տպաւորութիւն թողեց. վերջն էլ, երբ Պուշկինը շատ աւելի նշանաւոր երկասիրութիւններ տուեց՝ հասարակութիւնը նրան միշտ անուանում էր «Ռուսլանի երգիչ»: Ամենքին զարմացրեց և հիացրեց այս «իորձը՝ գեղարուեստական ձև տալու «խորին հնութեան աւանդութիւններին», և պատմուածքի ոճը, որը մերթ հեզնող ծաղրող է, մերթ սրտաբուլի և խորը զգածուած, բայց միշտ կենդանի, թեթև և

մարմնացած: Ոչ մի նշող անորոշ, մշուշային անուշների, ոչ մի ակնարկ մահի մասին: Հեղինակի կենսութիւնը տրամագրութիւնը վարակում էր ընթերցողներին. պարզ էր, որ ժողովսկու մութ ու մանտիւմը կործանում էր. Պուշկինը մինչև անգամ ծաղրում էր լաւտեսական սէրը: Բայց ընթերցողներին աւելի լափշտակում էր այս քերթուածի մէջ ժողովրդական — բանաստեղծական նիւթի մշակումը: Նրանք դեռ չէին նկատում, որ ժողովրդական են միայն մի քանի անունները, պատկերներն ու դարձուածքները: Ամենքը տեսնում էին, որ բարձր դասակարգի գրականութիւնը մասամբ գոնէ դառնում է ժողովրդական: Պուշկինի բանաստեղծութիւնը միայն լաջորդ ստեղծագործութիւնների մէջ սկսեցին նկարագրել իրականութիւնը: «Ռուսլան և Լիւդմիլլան» աղմուկ հանեց քննադատական աշխարհի մէջ: Հնասէրները հասարակութեան ուշադրութիւնն էին դարձնում այս «նոր սարսափելի առարկայի վրայ, որը ծագում էր ռուսական գրականութեան ուղիքանոսի մէջ», և անկարելի էին համարում թող տալ, որ «մօրուքաւոր, արմեակը (գիւղացու արխաւուղը) հագին, տրեխներով հիւրը մի կերպ ներս պրծնի ազնուական ժողովարանը»: Բերում էին քերթուածից բառեր, դիպուածներ — և դարհուրում: Միւս կողմից՝ Պուշկինին պաշտպանում էին ընկերները: Բայց այս վէճի ժամանակ Պուշկինը արդէն հեռու էր Պետեր-

բուրգից, վէպը լուս տեսաւ նրա բացակայութեան միջոցին: Նոր ուղղութեան հիմունքները բանաստեղծի համար սկսեցին պարզուել միայն շատ ցետոյ:

Լիկէոնից դուրս գալուց ցետոյ՝ Պուշկինը գրտաւ երիտասարդական շրջանի մէջ ոչ միայն հեշտասէր զբօսանքներ—նրա ընկերների և ծանօթների մէջ կային նաև լուրջ մտածող մարդիկ. նոյն իսկ ուրախ խնջուքների միջոցին խօսակցութիւնը դառնում էր լանկարծ քաղաքական և տնտեսական կամ գրական խնդիրների վրայ: Պուշկինը նորից պատահեց Չապաեւին և ուրիշ սրա նման մարդոց, որոնք իրանց քաղաքական լափշտակութիւնների ծայրին էին: Այս երիտասարդ սերունդը զայրոյթով նայում էր իւր շուրջը կատարուածին և անհամբեր սպասում էր, որ հասարակական ոլիքը հրաւիրուեն գործելու: Նրա լոյսերը հիմնուած էին այն նորոգումների վրայ, որոնցով սկսել էր Ալէքսանդր Ա-ը իւր թագաւորութիւնը. նոյն-իսկ հաստատ լուրեր էին պտտում, որ կայսրը լանձնել է կաղմկել գիւղացիների աղատութեան նախադիւր: Պուշկինին լափշտակում էր այս միտքը: Նա 1819 թ., հանգըստանալով գիւղում խնջուքներից, զբօսանքներից և մոլութիւններից՝ գտնում էր իւր շուրջ կալուածատիրական կեանքի մէջ «ամեն տեղ զոհութեան և աշխատանքի հետքեր»: «Հոտանելով արտասուքները, չլսելով հառաչանքները, մարդկանց կոբստի համար ձակատագրից ընտրուած՝ այստեղ վայրենի

աղաւթիւնը անդգալ և ապօրինի կերպով իրան իւրացրել է բռնութեան խարաղանով երկրագործի և՛ աշխատանքը, և՛ սեփականութիւնը, և՛ ժամանակը»: Այսպէս Պուշկինը խուլ չէր մնում այն շարժումներին, որոնք նրա չորս բոլորը տեղի էին ունենում: Բայց «լիբերալներին» դէմ արդէն ձայներ էին լսում և միջոցներ ձեռք առնում: Այն ժամանակ սկսուեցին դաւադրութիւններ: Գաղտնի ընկերութիւնների գլուխ կանգնած էր «Բարօրութեան դաշնը», որը մինչև անգամ գաւառներում գործակալներ ունէր: Բայց այս խմբերին Պուշկինը սաստիկ թեթևամիտ և ունաչնասէր էր երևում, և նրան իրանց մէջ չէին ընդունում: Վիրաւորուած այս վերաբերմունքից՝ նա մտածեց ինքը ստեղծել իւր համար ինքնուրոյն դիրք, և ահա ձեռագիր գրականութիւնը հարստացաւ Պուշկինի քաղաքական պամֆլետներով և եպիգրամներով, որոնց մէջ հնչում էր երիտասարդական լուրջ ող ազատամտութիւնը: Այս ոտանաւորները արտագրւում էին, սերտւում էին անգիր, ցրւում էին Պետերբուրգից ամբողջ Ռուսաստանում: «Չկար ոչ մի գրագէտ պրապորշչիկ, (ստորին սպայ),—ասում է մէկը իւր չիշողութիւնների մէջ—որ անգիր չգիտենար Պուշկինի արդելուած ոտանաւորները»: Նրա ժողովրդականութիւնը այնպէս մեծ էր, որ նրա անունով ուրիշների բազմաթիւ ոտանաւորներ էին պտտում ձեռքէ ձեռք: Յանկարծ լուր տարածուեց, որ նրան

կանչել են գաղտնի ատեանը և ծեծել: Այս լուրը հասաւ նրա ականջին: Պուշկինը իրան լուսահատութեան չափ անպատուած էր համարում, և վճռեց այնքան լանդգնութիւն ցոյց տալ, այնքան սանձարձակութիւն խօսքերի և գրուածքների մէջ, որ իրան Սիբիր ուղարկեն—սրանով կվերականգնէր իւր պատիւը:

Այս միջոցին երևաց նրա «Ազատութիւն» ոտանաւորը և մի կծու եպիգրամ մինիստր Արակչեւի դէմ: Այս ամենի հետեանքն այն եղաւ, որ նրան հրաւիրեցին գեներալ-նահանգապետ Կոմս Միլորադովիչի մօտ և հրամայեցին միաժամանակ խուզարկել նրա բնակարանը: «Կոմս, դուք այդ ի զուր էք անում: Այնտեղ ոչինչ չէք գտնի՝ ինչ որ որոնում էք: Աւելի լաւ է՝ տուէք ինձ գրիչ և թուղթ, ես այստեղ ևեթ ամենը ձեզ կգրեմ:— Ah, c'est chevaleresque (Ա՛հ, այս ասպետաբար է)» բացազանչեց Միլորադովիչը և ձեռքը սեղմեց: Պուշկինը անգիր գրեց իւր «արգելաւած» ոտանաւորները և լանձնեց հերթապահին: Նրան բաց թողին հրամայելով սպասել կարգադրութեան: Իսկ այդ միջոցին նա աւելի հեռու գնաց: Մի օր թատրոնում նա իւր հարեաններին ցոյց էր տալիս Բերիական հերցոգին սպանող Լուվէլի պատկերը, դիտմամբ այնպէս, որ բոլորն էլ տեսնեն: Այս ամենը հասաւ կայսեր ականջը:

— Էնդէլ՝ հարգտ, — ասաց նա լիկէոնի տեսչին

Յարսկոյէ-Սելօի պարտէզում զբօսնելիս.— Պուշկինին պէտք է արտօրել Սիբիր: Նա հեղեղել է Ռուսաստանը վրդովեցնող ոտանաւորներով. ամբողջ երիտասարդութիւնը անգիր գիտէ նրանց: Ես հաւանում եմ նրա բացսիրտ վարմունքը Միլորադովիչի հետ, բայց դա չէ ուղղում գործը:— Էնդէլ՝ հարգտը պատասխանեց.— «Ձերդ մեծութեան կամքն է, բայց Դուք ինձ կներէք, եթէ ես թույլ տամ ինձ բարի խօսք ասել եմ նախկին սանի օգտին: Նրա մէջ զարգանում է արտասովոր տաղանդ, որը պահանջում է գթութիւն: Պուշկինը արդէն այժմ մեր ժամանակակից գրականութեան զարդն է, իսկ ասպագայում՝ աւելի մեծ են նրա վրայ լուսերը: Աքսորը կարող է կորստաբեր ազդեցութիւն ունենալ երիտասարդի բուռն բնաւորութեան վրայ: Ես կարծում եմ, որ Ձեր վեհանձնութիւնը աւելի կխրատէ նրան»:

Իսկ Պուշկինը արդէն ընկել էր Կարամզինի գուռը, խնդրելով խորհուրդ և օգնութիւն: Կարամզինը նրանից խօսք առաւ՝ գոնէ երկու տարի ոչինչ չգրել կառավարութեան դէմ. Պուշկինը տուեց և կատարեց իւր խօսքը: Կարամզինի, Ժուկովսկու և մի քանի ուրիշ բարեկամների ջանքերը աղատեցին նրան Սիբիրից կամ Սոլովեցկի կղզուց (Սպիտակ ծովում), բայց ոչ բոլորովին պատժից: Նրան, «ծառայութեան օգտի համար», տեղափոխեցին Եկատերինոսլաւ, պաշտօն տալով հարաւային Ռուսաստանի

«Պաղթականների հոգաբարձութեան» մէջ, որ արտաքին գործերի նախարարութեանն էր ենթարկւում: 1820 թ. մայիսի 5-ին Դելլիդն ու Յակովլեւը ճանապարհ ձգեցին նրան մինչև Յարսկոյէ-Սելո: Վերջին օրերը նա բոլորովին ոչ-բանաստեղծական երկիրդի մէջ էր իւր աղատասիրական ոտանաւորների պատճառով: Նրա ասպագայ մեծաւոր Խնդովին Պետերբուրգից կիսապաշտօնական կերպով լույս էր չալտնւում, որ Պուշկինը նրա բարերար ազդեցութեան տակ կողողուի և որ լաւ ատոթճանաւոր դուրս կգալ և կամ գոնէ՝ առաջնակարգ գրողը:

Գ.

ՊՈՐՇԿԻՆԸ ԹԻՄԱՍԵՅԱՆԻ ՀԱՐՈՒՐՈՄ

1820—1824.

Սկատերինոսլաւ: Կովկաս: Դրիմ: Կամենկա: Կիշինեւ: Ողեսաս: Պուշկինի կենցաղը և ներքին կեանքը: Բայրոնա-վանութիւնը և նրա ազդեցութիւնը Պուշկինի վրայ: Պուշկինի քերթումները: Վէճեր ոտմանտիամի և կեղծ դասա-վանութեան մասին: Պուշկին և Վորոնցով: Աքսոր զիւղը:

«Ճաննելով Սկատերինոսլաւ, — գրում էր Պուշկինը իւր եղբորը, — ես գնացի նաւակով դրօսնելու Վինեպրի վրայ, լողացայ և սովորութեանս համեմատ տենդ ստացայ: Գեներալ Ռայեւսկին *), որ Կովկաս էր ուղևորւում իւր որդու և երկու աղջիկների հետ՝ գտաւ ինձ հրէական խրճիթում զառանցանքի մէջ, առանց բժշկի: Նրա որդին (դու գիտես մեր մօտիկ բարեկամութիւնը և նրա ինձ արած չաւիտեան անմոռանալի ծառայութիւնները) առաջարկեց ինձ ճանապարհորդել միասին դէպի Կովկասեան ջրերը: Խնդովը բարի ճանապարհ մաղթեց

*) 12 ըր թուականի պատերազմի հերոս:

— Ես պառկեցի կառքի մէջ հիւանդ, մէկ շաբաթից առողջ էի: Երկու ամիս ապրում էի ես Կովկասում... ջրերը ինձ շատ էին հարկաւոր և չափազանց օգնեցին: Ափսոսում եմ, իմ ընկեր, որ դու ինձ հետ միասին չէիր տեսնում սարերի ալդ հոգակապ շրջ-թան, նրանց սառցապատ գաղաթները. Կովկասը ամեն կողմից հետաքրքրական երկիր է: Վայրենի չեղիեղները վախեցած են, նրանց վաղեմի լանդշ-նութիւնը անհետանում է: Պէտք է լուսալ, որ այս նուաճուած աշխարհը, որ մինչև այսօր ոչ մի էա-կան օգուտ չէր բերում Ռուսաստանին՝ շուտով կը մօտեցնէ մեզ պարսիկների հետ ապահով առևտրով և գուցէ կիրականանայ Նապոլէոնի ցնորական ծրա-գիրը՝ Հնդկաստանը նուաճելու մասին»:

Պուշկինը չմտաւ Կովկասեան լեռների խորքը, ալ զնայ Ռալեւսկիների հետ Տամանով, Կերչով, ուր տեսաւ Միհրդատ Պոնտապոլ տապանը, Թէո-դոսիա, և ալստեղից արդէն ծովով Յուրզուֆ, Ռալեւ-սկիների կալուածքը: Ալստեղ նա ծանօթացաւ գե-ներալի երկու ուրիշ աղջիկների հետ, որոնցից մէկը, Կատարինէն, նրա վրայ մեծ տպաւորութիւն գործեց իւր հաստատ բնաւորութեամբ և զարգա-ցած, ոչ-կանացի խելքով (չեսոյ տիկին Օրլով): «Նրա մեծ որդին աւելի քան լալտնի կլինի: Նրա բոլոր աղջիկները հրաշալի են. մեծը—արտասովոր կին է: Վատիր ինքզ, երջանիկ էի ես արդեօք ազատ, անհոգ կեանք սրտակից ընտանիքի շրջա-

նում, կեանք՝ որ ես այնպէս սիրում եմ և որ եր-բէք չեմ վախել, երջանիկ, միջօրեայ երկին, հրա-շալի երկիր, երեակալութիւնը գոհացնող բնութիւն, լեռներ, պարտէզներ, ծով. իմ ընկեր, սիրած լուս է տեսնել կրկին միջօրեայ եզրը և Ռալեւսկու ըն-տանիքը: Յուրզուֆում ես նստած էի տանը, լողա-նում ծովի մէջ և խաղողով տրաքում»...

Պուշկինի հոգու մէջ այս լիջողութեանց հետ ալ ևս ուրիշ բան մնաց երկար ժամանակ— սէրը զէպի Կատարինէ Ռալեւսկին, որի պատկերը երեւ տարի շարունակ երևում է նրա այս շրջանի ոտանա-որների մէջ: Նոր տպաւորութիւնները և զգաց-մունքները մի փոքր մորմօքեցին նրա՝ աքսորան-քից դառնացած հոգին, բայց միևնույն ժամանակ Ռալեւսկիների լրջամիտ և լուսաւորուած ընտանիքի մէջ նա սկսեց աւելի զգալ իւր թուլ նախապատրաս-տութիւնը և լաճախ խօսել երիտասարդութեան վա-տնած ժամերի մասին: Նա օգտուեց հանգամանքից և Ռալեւսկի որիորդների օգնութեամբ սկսեց կատա-րելագործուել անգլիերէնի մէջ: Ընթերցանութեան համար ընտրեցին Բալթոնը, որը ջերմ պաշտողներ ունէր այս ընտանիքի մէջ: Անգլիական բանա-ստեղծը մէկ անգամից տիրեց Պուշկինի ողուն և երեակալութեանը: Նրա մէջ Պուշկինը գտաւ, միայն թէ աւելի ուժեղ և որոշ կերպով արտաշնչուած, այն անբաւականութիւնը թէ իրանից, թէ շրջա-կալ կեանքից, այն հիատթափունքը, որը հէնց

ալդ ժամանակ աւելի և աւելի մաշում էր իրան: Արդէն այստեղ Պուշկինը, կարգի բերելով իւր Կովկասեան տպագրութիւնները՝ սկսում է գրել «Կովկասեան Գերի» քերթուածը, որի մէջ «կամենում է պատկերացնել այն անտարբերութիւնը զէպի կեանքն ու նրա վայելքները, հոգու այն վաղաժամ ծերութիւնը, որոնք դառել են XIX դ. երիտասարդութեան բնորոշ գծերը»:

Յուրդուֆից նա Ռայեւսկիների հետ Բախչիսարայով անցաւ նրանց Կամենկա գիւղը (Կիեվի նահանգ), որտեղ գտաւ բալթոնիստով համակուած մի ամբողջ երիտասարդական շրջան, ուր խօսւում էր ոչ միայն գրական հարցերի մասին և մերժում էին ոչ միայն աւանդական սովորութիւնները, նախապաշարումներն ու քաղաքավարական ձևականութիւնները: Այս շրջանի մարդկանցից շատերը քետոյ խառն էին ղեկաբերիստների դաւադրութեանը: Ոչ մի տեղ չէր աշխատում այնպէս փայլել Պուշկինը իւր մտքերի աղատութեամբ, խօսակցութեան համարձակութեամբ՝ որպէս այս ընկերների մէջ, որոնց նա լետոյ էլ երբեմն այցելում էր:

Կամենկայից Պուշկինը այլևս չգնաց Նկատսրինոսլաւ, որովհետեւ այդ միջոցին Խնդովին էր լանձնած ժամանակաւորապէս նոյնպէս Բեսարաբիայի նահանգի կառավարութիւնը և նրա հետ տեղափոխուել էր Կիշինեւ նաև Գաղթականների հագարածութիւնը: Նկատսրինոսլաւից բանաստեղծի

իշողութեան մէջ մնաց միայն մի պատկեր, — Բնչպէս երկու շղթայակապ աւազակներ, փախչելով բանտից, շղթաներով լող տալով անցան միւս ափը և աղատուեցին. այս դէպքը վերջը նիւթ դառաւ նրա «Աւազակ-եղբայրներ» քերթուածի համար:

Կիշինեւում Պուշկինը, գրեթէ մինչև հեռանալը, ապրում էր գեներալ Խնդովի մօտ, որը նրան շատ էր սիրել և գրում էր նրա մասին Պետերբուրգ. «Ճշմարիտ, նա լաւ տղայ է. ախոսս միայն որ վաղ է աւարտել ուսման ընթացքը. միայն գիտնական կեղեր կմնայ չաւտեան կեղև»: Վերջը ինքը Պուշկինը Նիկողայոս կալսերին ներկայացրած զեկուցման մէջ ասում էր նոյնպէս. «Ուրիշ երկիրներում երիտասարդը ուսումը աւարտում է 25 տարեկան հասակում, իսկ մեզ մօտ նա շտապում է մտնել որչափ կարելի չուտով ծառայութեան մէջ: Նա մտնում է աշխարհ առանց հիմնական գիտութիւնների, առանց որեւէ զրական կանոնների. ամեն միտք նրա համար նոր է, ամեն նորութիւն նրա վրայ ազդեցութիւն ունի: Նա դառնում է կոյր հետեող կամ խղճալի կրկնող՝ առաջին պատահած ընկերոջ ասածներին»: Բաց այս ճշմարտութիւնը նա շատ աւելի ուշ հասկացաւ. իսկ այժմ Խնդովը, հեռու պահելով նրան ամեն վտանգից՝ ինքը աշխատում էր, որ երիտասարդի արիւնը չուտով եւ գալ, եփուի ու հանդստանալ:

Ծառայութիւնը շատ քիչ ժամանակ էր խլում

Պուշկինից: Հեռու գրական կենդրոններից՝ նա չէր կարող անձնատուր լինել և բացարձակապէս գրականութեանը, երեակալութեան աշխատանքը կարող էր լցնել նրա կեանքի մի քանի րոպէները — ազատ միջոց նա չատ ունէր: Նոր շրջանը բոլորովին համապատասխանում էր Պուշկինի բալրոնական տրամադրութեանը: Կիշինեւը աչն ժամանակ չափազանց կենդանի պատկեր էր ներկայացնում: Նրա մէջ հաւաքուել էին զանազան ազգութիւններ — ռումիներ, հրէաներ, բուլղարներ, հայեր, տաճիկներ, փրանսիացիք, իտալացիք, սա մի զարմանալի խառնուրդ էր ազգային զգեստների, լեզուների, բարքերի և կերպարանքների: Յունաց ապստամբութեան շնորհիւ այստեղ էին փախել շատ լոյն և ռումին աղետական ընտանիքներ, որոնք տալիս էին քաղաքին արեւելեան բնաւորութիւն: Ռուս ծառայողները, մանաւանդ բազմաթիւ սպաները, մի ուրիշ տարր էին, կազմում այս խալտաբղէտ հասարակութեան մէջ: Ազմուկը, բարքերի ազատութիւնն և բազմազանութիւնը մեծ տալանորութիւն էին դործում Պուշկինի դիւրաշարժ բնութեան վրայ, և նա սիրեց այս քաղաքը:

Նա զգում էր իւր հոգու մէջ պառակտում, զգում էր աչն կեղծ դրութիւնը, որի մէջ իրան դրել էր աքսորանքը. հասկանում էր, որ մասամբ ինքն էր մեղաւոր, բայց չէր կարող հաշտուել աչն պայմանների հետ, որոնց մէջ հակառակ իւր կամ-

քին պիտի ապրէր, — և ահա նա, կարծես ամենքի ջգրու, կամենում է ապրել իւր առանձին կեանքով, ուշադրութիւն չդարձնելով մարդկային պահանջների վրայ: Նրա ինքնասիրութիւնը սահման չունէր, ամեն տեղ և ամեն բանի մէջ արտաքայտում էր նրա ափրիկական արիւնը: Պուշկինը այցելում էր ամեն տեսակ թէ՛ ռուս և թէ՛ տեղական հասարակութիւն *), պարում էր, քարշ էր գալիս կանանց լետեից, սիրահարութիւններ անում, վիճարանում, մենամարտում և ամեն արկածների մասնակցում: Որեւէ խնջուքի կամ թղթախաղի (այստեղ նա անպատճառ հիւր էր) երեւում էր նա չը տանրուած, չածիլուած, երկար եղունգներով, մոլղաւական ֆէսը գլխին, արխաւուխով, մախմուրէ շալվարով և հաստ երկաթէ գաւազանով, և իւր նկարչական, բայց ամենաանկարգ զգեստով զարհուրեցնում էր Կիշինեւի աստիճանաւորներին և քնակիչներին: Իւր կծու եպիգրամներով, որոնցով համեմում էր խօսակցութիւնը, և ամեն րոպէ մենամարտութեան կանչելու պատրաստականութեամբ նա բազմաթիւ թշնամիներ վաստակեց: Նրանից ամենքը վախենում էին: Այս տարօրինակ արկածներով նա կամենում էր իսկապէս միայն ծածկել իւր ստորացնող դրութիւնը, որը իրան ճնշում էր:

*) Իւր լիշտակաբանում 1821 թ. յուլիսի 18 զրում է. «Bal chez l'archevêque arménien» (պարերեկոյթ հայոց արքեպիսկոպոսի մօտ):

Վերջը Պուշկինը, կարծես ինքն իրան ի նկատի ունենալով՝ ասում էր Բայրոնի մասին. «Ինչպէս դատել մարդուս չտուր թիւնները և մտածողութեան եղանակի մասին նրա արտաքին վարմունքներից: Նա կարող է, երբ ուզենալ, հագնել անառակութեան, որպէս և առաքինութեան կամաւոր դիմակը: Յաճախ իւր մտքի որեւէ քմահաճ համոզմունքի պատճառով նա կարող է ցոյց տալ ամբոխին իւր բարոյական էութեան ոչ լաւագոյն կողմը. յաճախ կարող է նա թող փչել ամբոխի աչքին միայն իւր տարօրինակ գործերով»: Այսպէս երկի հանճարի Քրամհամ համոզմունք» էր, որ նա, օրինակ, մի քանի ընկերների հաւանութեամբ խրախուսած՝ անարգանքով էր խօսում կրօնի մասին (նա փոխադրեց ոտանաւորով աւետարանական մի պատմութիւն, որը լետոյճ ձեռքէ ձեռք անցնում էր և արտագրւում), մինչդեռ իւր օրագրի մէջ հէնց այդ միջոցին գրում էր. «Իմ սիրտը նիւթապաշտ է, բայց խելքս հակառակում է այս բանին»...

Ինչո՞վ, փափկասիրտ և բարի մարդ լինելով՝ հայրաբար էր վերաբերւում իւր անտանելի ստորադրեալին: Նա չանդիմանում էր նրան չարութիւնների համար կամ դռանը զինուոր կանգնացնելով՝ տանը կաշանաւորում էր և միաժամանակ ուղարկում նրան, ձանձրոյթը ցրուելու համար, Փրանսերէն գրքեր, և կամ զանազան պաշտօնական

լանձնարարութիւններով քաղաքից հեռացնում էր: Այսպէս, մէկ անգամ Պուշկինը խամալիլ քաղաքը պիտի գնար. ճանապարհին նա միացաւ գնչուների մի խմբի և մի քանի օր թափառեց նրանց հետ: Յետոյ նա օգտուեց այս տպաւորութիւններից իւր «Գնչուներ» քերթուածի համար:

Բայց չպէտք է կարծել, որ Պուշկինի վարքը բացառիկ էր այն ժամանակուայ հասարակութեան մէջ: Մինչև անգամ լաւագոյն, մտածող մարդիկ իրանց չրջանի մէջ ներկայանում էին իբրեւ ծալ-բալեղ թռեկաններ, մենամարտողներ, զոն-ժուաններ, որոնք պատրաստ էին, իրանց ասպետական աներկիւղութիւնը ցոյց տալու համար, օրինակ, գրադ զալ, որ առանց վախի գիշերը անց կկացնեն մի որեւէ գերեզմանատան: Այս իղէալը ընթերցողների մեծամասնութեան համար առաջադիմութեան և դիմադրութեան նշան էր: Քսանական թուականներում Պուշկինով չափշտակւում էին ոչ միայն նրա գրուածքների ղեղարուեստականութեան համար. Պուշկինը ընթերցողների աչքում հէնց այսպիսի անկախ բանաստեղծ էր: Նրան սիրում էին, որովհետեւ նա իւր պոէմաների և բաղմաթիւ քնարերգութիւնների մէջ մարմնացնում էր հպարտ, ազատ ռոմանտիկի սիրելի իղէալը, և միևնույն ժամանակ տեսնում էին նրա մէջ մի մարդ՝ որ չէ կնթարկւում կեանքի սովորական ընթացքին և այս պատճառով հալածւում է: Պուշկինի ամեն մի

չարութիւնը, ամեն մի ազատ խօսքը տարածուած էր Ռուսաստանում, և նրա կեանքը անթիւ անեկղոտների, հեղած և չհեղած, առիթ էր տալիս: Իսկ նրա Կիշինեւեան կենցաղի մէջ պակաս չէին, օրինակ, այսպիսի դէպքեր. մի օր նա թղթախաղի ժամանակ տաքացած՝ հանեց ոտքից կօշիկը և խփեց հակառակորդի երեսին:

Մօտ երեք տարի Պուշկինը մնաց Կիշինեւում, երբեմն միայն գնալով Կամենկա, Կիււ կամ Օդեսսա: 1823 թ. Ինդովը Նովոռոսիայի և Բեստաբաբայի գեներալ-նահանգապետութիւնը լանձնեց նոր կառավարիչ Մ. Վորոնցովին (վերջը Կովկասի փոխարքայ): Պուշկինը պաշտօնով տեղափոխուեց Վորոնցովի գիւանատունը, որը գտնուում էր այս երկրի վարչական կենդրոնում, Օդեսսայում: Նրան գրաւում էր կեանքը այս ազմկալի ծովեզրիայ քաղաքում, ուր կար իտալական օպերա, կալին հարուստ և լուսաւորուած վաճառականներ, օտարազգի ճանապարհորդներ, երիտասարդ, ընդունակ աստիճանաւորներ, որոնց ընտրել էր ինքը Վորոնցովը: Այս ամենը նրա համար ունէր առանձին հրապուր, բայց շտաով արդէն նա սկսեց լիջել այն օրերը, որ անց էր կացրել Կիշինեւում, Ինդովի ձեռքի տակ:

Այսպէս էր Պուշկինի ա ր տ ա ք ի ն կեանքը, իսկ ն եր ք ի ն ը ուրիշ տեսակ էր: Նա իւր առանձնութեան մէջ «աշխատում էր ազատութեան

գրկում վերադարձնել մրրկալից երիտասարդութեան փորցրած տարիները և կրթութեան մէջ հաւասարուել դարիս հետ»: Նա չափազանց շատ էր կարգում, կլանում էր բոլոր գրքերը՝ որ գտնում էր Կամենկայում, Կիււում, Կիշինեւում, քաղաքներ էր անում, հաւաքում էր ժողովրդական երգեր, աւանդութիւններ, ազգագրական նիւթեր: Պուշկինը իւր մահից չետոյ թողեց շատ հարուստ գրադարան, որը վկայում է, թէ որչափ բազմակողմանի էր և հիմնաւոր նրա ընթերցանութիւնը: Հարաւում նա լաւ իւրացրեց անգլիերէնը, կատարեւագործուեց իտալերէնի մէջ և սկսեց սովորել նաև սպաներէն: Նա ամենայն ուշադրութեամբ հետևում էր չունաց ապստամբութեան ընթացքին և գրում էր որպէս օրագիրը: Միաժամանակ Պուշկինը շատ էր ոտեղծագործում: Սովորաբար նա գրում էր առաւօտները: Զցրուելու համար՝ Օդեսսայում նա գիտամար անկողնից վաղ չէր վեր կենում, այլ ծալապատիկ նստած մահճակալի մէջ՝ գրում էր: Բացի բազմաթիւ փոքր քնարերգական ոտանաւորներից, նա գրեց «Կովկասեան Գերի», «Աւազակ հեղաւրների» (վերջը այրեց, մշակելով միմիայն մի հատուած), «Բախչիսարայի շատրուան» «Գնչուներ» ու «Աւզգենի Օնեգինի» առաջին երեք գլուխները: Ըստանալով 1821 թ. Նապոլէոնի մահուան լուրը՝ նա բորբոքուեց ճշմարիտ մարդասիրական ազգապիւրութեամբ և իւր «Նապոլէոն» բանաստեղծութեան

մէջ նա ցոյց տուեց մտքի աջնալիսի ոյժ և զգացմունքի ազնւութիւն, որ աչն ժամանակուայ ռուսներէց շատ քչերին էին յատուկ: Նա լիշում է աչն ամեն չարիքը, որ Նապոլէոնը արել էր Ռուսաստանին, բայց չէ որ այդ չարիքի վրէժը նա արդէն ստացել էր և բաւական չարչարուել: Բանաստեղծը հաշտութիւն է քարոզում և կամենում է բարձրացնել ժողովրդական ազգասիրութիւնը ոչ թէ ատելութեամբ, այլ մարդասիրութեամբ և յարգանքով զէպի փոխադարձ ազատութիւնը:

Թէ կիշինեւում և թէ Օդեսսայում Պուշկինը յոյսը չէր կորցնում, որ շուտով կազատուի աքսորանքից: Մանաւանդ նրա սիրտը ձգտում էր Պետերբուրգ, ուր ընկերների մի խումբ սկսել էր հրատարակել պարբերական թերթ հասարակական կարծիքը ղեկավարելու նպատակով. նա էլ կամենում էր անմիջական մասնակցութիւն ունենալ այս գործի մէջ: Մի քանի անգամ նա արձակուրդ խնդրեց, բայց նրան նոյն-իսկ կարճ ժամանակով թող չէր տրուում այցելել մայրաքաղաքը: «Նա աշխարհից, և՛ իրանից, և՛ կեանքից անբաւական» նա ասում էր. «Ինձ մնացին միայն տանջանքներ, սրտի դատարկութեան պտուղներ»: Այս խօսքերի մէջ չէ կարելի չնկատել Բալրոնի ազդեցութեան հետքեր, որոնք մանաւանդ շատ են Պուշկինի այս ժամանակի քերթուածների և «Демонъ» (Դև) ոտանաւորի մէջ:

Բալրոնը (1788—1824) իւր աշխարհայեցողութեամբ բոլորովին պատկանում էր XVIII դարին: «Նա հումանիստ է. նա համարում էր, որ մարդս ալլանդակուած է անմիտ նախապաշարումներով և հասարակական ձևերով. հաւատում էր խելքի ոյժին. համոզուած էր, որ անհրաժեշտ է վերադառնալ բնութեանը. որ ազատութիւնը պիտի լինի անպայման, անսահման. որ հնարաւոր է ընդհանուր երջանկութիւնը հիմնել, բնական կերպով կառավարելով մարդկանց: Բայց այս երջանկութիւնը հաստատելու փորձը արուած էր Փրանսիական ջղափոխութեան ժամանակ և վերջացել էր լիակատար անպաշտօնութեամբ: Նինք տապալուած էր, սակայն ազատուած մարդիկ վայրենի դադանների պէս ման էին դալիս ցեխի և արիւնի մէջ: Նապոլէոնի անկումից չետոյ նոր դարի հոսանքը փոխուել էր և գնացել հակառակ ուղղութեամբ, կրկին զէպի հինը: Ի՞նչ պէտք է անէին այն մարդիկ, որոնք չէին համաձայնում իրանց վիզը հին լծի տակ դնել:— Բալրոնը XVIII դարի իդէալներից ոչ մէկը չըզհեց, չնայելով փոփոխուած հանգամանքներին, բայց որովհետև նրանք ցեխի մէջ էին ձգուած և պղծուած՝ նա իւր վրէժն առաւ ամբողջ մարդկութիւնից, ատելութիւն ցոյց տալով զէպի մարդկային ամբողջ ցեղը» (Սպասովիչ): Բացառութիւն արեց նա իւր և մի քանի ուրիշ հպարտ և ուժեղ բնաւորութիւնների համար, որոնց գերագոյն էակներ էր համա-

բում և որոնց սիրում էր ամենալին քնքշութեամբ։ Սրանք ոչ մի օրէնք չեն ճանաչում և իրանք իրանց համար օրէնք են։ Սրանք են ապրում իդէալներով, իսկ ամբոխին մատչելի չեն իդէալները։ Բայրոնի բոլոր գրուածքների մէջ երևում է այս հիասթափմունքն և լուետես մարդատեցութիւնը։ Նրա համար կեանքի իմաստը ոչ թէ աշխարհի սովորական վաւելքների մէջ է, այլ բարիի և գեղեցկի մէջ, մտքի և գեղարուեստի արտադրութիւնների մէջ, այս ձգտումը դէպի իդէալականը կեանքի թէ գարդն է և թէ տանջանքը — «կեանքի ժանդը»։

Պուշկինը, Կիշինևում գրած «Սնեգինի» մի տունի մէջ ասում է. «ով ապրել է և մտածել՝ նա չէ կարող հոգու խորքում չատել մարդկանց»։ Բայց այս թշնամութիւնը դէպի մարդիկ նրա մէջ չէր կարող առաջ գալ, ինչպէս Բայրոնի մէջ, այն ժամանակուայ Եւրոպայի քաղաքական անկարգ վիճակը դիտելուց, որովհետև Պուշկինի քաղաքական համոզմունքները առհասարակ շատ խախտու էին։ Միև կողմից՝ նրա մեղմ բնութեանը լատուկ չէր լուետեսութիւնը։ Այս զգացմունքը Արևմուտքում արդիւնք էր դարաւոր աշխատանքի՝ գիտութեան և հասարակական կեանքի ասպարէզում։ Ռուսաստանում ոչ գիտութիւնը, ոչ էլ հասարակական կեանքը այնպէս զարգացած չէին, որպէս Եւրոպայում, ուստի և անբաւականութիւնը դուրկ էր այն գաղափարական բովանդակութիւնից, որ ունէր

Բայրոնի բանաստեղծութիւնը։ Բայց ահուամենայնիւ ռուսաց կեանքի մէջ էլ, Արակչեևի և Շիշկովի օրով տիրող կարգերի շնորհիւ, արդէն ծագում էր դառնութեան զգացմունք, իսկ ծայրալեզների մէջ՝ նոյն իսկ ընդդիմադրութեան միտք։ Բայրոնիամը պատրաստի հող էր գտնում Պուշկինի, որպէս և նրա ժամանակակիցների մէջ։ Աքսորը չէր կարող չգրգռել նրան և չսաստկացնել դժգոհութիւնը, և անկասկած հարաւում գրուած հեղինակութիւնների մէջ լուում են սեփական զգացմունքի հնչիւններ, թէն ի հարկէ շատ տեղ երևում է և Բայրոնի բանաստեղծութեան հզօր ազդեցութիւնը։ Իդուր չէ որ այս շրջանի ստեղծագործութիւնները այնպիսի լափշտակութեամբ կարգացում էին հասարակութեան մէջ, որ լսում էր նրանց մէջ մի ինչ-որ ծանօթ և մօտիկ բան — իւր սրտի անորոշ չարժումներ։

Նշանաւոր է այն, որ Պուշկինը ինքն էլ հետզհետէ միայն սկսեց հասկանալ, որ նկարագրելով իւր հոգեկան վիճակը՝ միաժամանակ նկարագրում է իւր ժամանակակից ռուս կրթուած մարդու ներքին աշխարհը։ Իբրև ճշմարիտ գեղարուեստագէտ նա անձնականից անցաւ ընդհանուր երևութիւն, վերջը ստեղծեց «Եւգենիյ Օնեգին» արպը, որի մէջ նա, արդէն առանց բայրոնականութեամբ լափշտակուելու, դուրս է բերում ռուսաց երիտասարդների անբաւականութեան իսկական և ամե-

նատարածուած գծերը: «Կովկասեան Գերի» քերթուածի մէջ, որի մասին Պուշկինը գրում էր — «սիրում եմ նրան, չգիտեմ ինչու. նրա մէջ կան իմ սրտի տողերը», — հերոսը մէկ՝ աշխարհի կարգերի հետ չհաշտուող, մէկ էլ՝ սիրուց հիասթափուած անձնաւորութիւն է: Այս պատկերը բանաստեղծի ողու համար բոլորովին պարզուեց միայն «Գնչուները» գրելիս: Քաղաքակրթուած մարդը, Ալէկօ (կրճատուած Ալէքսանդր) վարենի գնչուների մօտ է փախչում քաղաքներից, որտեղ մարդիկ «ամաչում են սիրուց, հալածում են մտքերը, վաճառում են իրանց ազատութիւնը, զլուխները խոնարհում են կռուքերի առաջ և խնդրում են փող ու շրջթաներ»: Կարելի է կարծել, որ այսպէս խօսողը կաղմել է բարձր հասարակական իդէալ, որին չէ համապատասխանում իրականութիւնը. բայց իսկապէս նա կամենում է, որ «կեանքի յուզմունքը չկարողանայ շփոթել իւր հոգեկան ծուլութիւնը: Նա ուզում է արհամարհել լուսաւորութեան կապանքները» և «անհոգ թռչնակի պէս զարթնելով՝ ամբողջ օրը նուիրել Աստուծոյ կամքին»: Դեռ ժան-ժակ Ռուսոն քարոզում էր վերադառնալ բնութեան գիրկը. այս միտքը կրթուած մարդկանցից շատերին էր գրաւում: Բայց Եւրոպայում այս ձգտումը՝ հասարակական առաջադիմութեան համար նոր հիմունքներ գտնելու կերպարանքը չունէր, իսկ ռուսաց ազնուականների կեանքի մէջ,

ուր ճորտական պատրաստի աշխատանքը անհոգութեան և ծուլութեան էր տրամադրում՝ հիասթափմունքի հետ խառնուեցին օտարոտի ձայներ: Թէ՛ ճրպիսի ազատութիւն էր ռուս բայրոնականների ազատութիւնը՝ երևում է նրանից, որ Ալէկօ չէ կամենում ճանաչել ուրիշի — Չեմֆերայի զգացմունքների ազատութիւնը և սպանում է նրան: Նա միայն իւր համար է ուզում ազատութիւն և խառնում է հասարակական ազատութեան և անձնական կամալականութեան գաղափարները՝ ինչպէս և շատերը ռուս երիտասարդներից: Ահա թէ ինչպիսի չտկանիչ գծեր էր գտնում Պուշկինը ռուս բայրոնական բնաւորութիւնների մէջ: Կարելի է ասել, որ նրա բանաստեղծութիւնը իւրացրեց Բայրոնի տիպերի մի քանի արտաքին կողմերը, բայց ոչ թէ նրանց ներքին, գաղափարական աշխարհը: Ռուսաց լուստեսութիւնը կարծես ամեն իդէալ հերքում էր. մինչդեռ Բայրոնը ապրում էր իդէալներով, «նա գեղեցիկը ցնորք էր անուանում, նա ոգեւորութիւնը ատում էր, նա չէր հաւատում սէրին և ազատութեան, կեանքի վրայ ծաղրով էր նայում և ամբողջ բնութեան մէջ ոչինչ չէր կամենում օրհնել» («Демонъ»): Միւս կողմից՝ Պուշկինը համոզուեց, ճրպի եսական է Բայրոնի ուսմունքը բացառիկ անձնաւորութիւնների մասին, և սկսեց ազատուել նրա ազդեցութիւնից: Սակայն երկարատեւ հաղորդակցութիւնը Բայրոնի հանճարի հետ սաստիկ բա-

[illegible]

«Բախչիսարալի շատրուանը» և «Գնչուները» ահագին աղմուկ հանեցին ուսու քննադատական աշխարհի մէջ։ Ամենքը հիանում էին և զգում, որ մի ինչ-որ նոր ուղղութիւն է բացուում, և դրա ա- նունը դնում էին ուժանտիւմ։ Կրկին առաջ եկան նոր ուղղութեան և կեղծ դասականութեան մոլե- ունդ պաշտպաններ։ Բայց ինչ է «ուժանտիւմը» շատ քչերն էին հասկանում։ Պուշկինը մի փոքր լետու գրում էր. «Քանի էլ կարդացել եմ ուժան- տիւմի մասին—բոլորն էլ այն չէ»։ Բայց ինքն էլ չէր կարողանում ճիշտ սահմանել իւր միտքը, թէ ե- բոլորն էլ նրան էին համարում ուսուց ուժան- տիւմի պարագլուխ։ Ռոմանտիւմ ասելով՝ նա աւե- լի շուտով հասկանում էր մի ինչ-որ անզուսպ, ե- ունդուն, հասարակական և գրական բարքերի սո- վորական շրջանակից դուրս եկող բան։ Չէ կարելի ալս հայեացքի մէջ չնկատել Բացրոնի ազդեցու- թիւնը։ Առհասարակ Պուշկինը, վերին աստիճանի

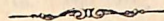
օժտուած լինելով գրական քննական ընդունակու-
թեամբ՝ երբէք չէր կարող ստեղծել իւր համար
գրականութեան վերացական տեսութիւն, — հան-
ձարը ինքն էր ցոյց տալիս նրան ճշմարիտ ճանա-
պարհը: Նրա լաջորդ արտադրութիւնները շուտով
հնացած դարձրին բոլոր վէճերը կեղծ դասականու-
թեան և ռոմանտիսմի մասին: Ակսեց պարզուել,
որ նոր ուղղութիւնը արդէն պահանջում է բանա-
ստեղծից իւր իրական զգացմունքների ազատ նկա-
րագրութիւն և հասարակական ու ժողովրդական
կեանքի ամեն տեսակ պատկերներ: Կեռ լրկէոնից
սկսած՝ Պուշկինը ոտանաւորներով արտայայտում
էր իւր անձնական տպաւորութիւնները, լաջորդ
շրջաններումն էլ միշտ կեանքը ինքն էր անմի-
ջապէս նրան ներշնչում պատկերներ, մտքեր ու
զգացմունքներ: Նոյն-իսկ դուրս բերուած տիպերն
ու բնաւորութիւնները, թէև ազդուած են Բայրո-
նից՝ բաց միւս կողմից անկասկած արտայայտու-
թիւն են Պուշկինի սեփական հոգու և բնութեան
ու ժամանակակից երիտասարդների տրամադրու-
թեան: Օդեստան թողնելիս՝ նա վերջնականապէս
կանգնեց այս նոր, ու է ա լ ա կ ա ն ճանապարհի
վրայ:

1823 թ. ամառը Պուշկինը տեղափոխուեց
()դեսսա և սկսեց չափշտակուել եւրոպական դուար-
ճութիւններով, մանաւանդ թատրոնով։ Վորոնցովը
պահանջում էր իւր բոլոր ծառայողներից ճշտու-

թիւն և օրինաւորութիւն մտածելու եղանակի, կեն-
ցաղի և պաշտօնավարութեան մէջ: Պուշկինը փոր-
ձեց մի փոքր չարմարուել այս շրջանին, նա մա-
զերը խուզեց, լաւ սանրուեց և հագնուեց, բայց կա-
մենում էին որ նա նախ և առաջ լաւ աստիճանա-
ւոր դառնայ—այս դերի հետ չէր կարող հաշտուել
որ նրա խախտակող, անդուստ բնութիւնը: Նա աչն-
պէս էր կարծում, որ ուղում են իւր վրայ բռնու-
թիւն գործ դնել, ստիպելով կամքի հակառակ ծա-
ռախել: Այս բանին նա բուռն կերպով ընդդիմադրեց,
և երբ նրան ասում էին, թէ նա պէտք է ծառայէ,
սրովհետեւ ռոճիկ է ստանում—նա իսկոյն պա-
տրաստ էր պատասխանելու. «Այս ընդունում եմ 700
ռ. ոչ իբրեւ աստիճանաւորի ռոճիկ, այլ իբրեւ աք-
սորուած ստրուկի թոշակ: Այս պատրաստ եմ այս
փողից հրաժարուել, եթէ միայն չեմ կարող աղատ
տրամադրել իմ ժամանակս ու զբաղմունքներս»:
Պուշկինի ինքնասիրութիւնը մանաւանդ վիրաւոր-
ւում էր նրանից, որ Վորոնցովը բանաստեղծական
պարապմունքի վրայ նայում էր արհամարհանքով
և չէր ուղում բանաստեղծութիւնը ճանաչել ազնիւ
աշխատանք, որ ուրիշ արհեստների պէս կարող է
տալ նիւթական ապահովութիւն և տնային անկա-
խութիւն: Պուշկինի դառնութիւնը աչնտեղ հասաւ,
որ նա 1824 թ. յունվարին մտածում էր փախչել
ոչ միայն Օդեսայից, այլ և Ռուսաստանից: Նա ար-
դէն չէր կարողանում զսպել իրան, և Վորոնցովը

մասին կծու ակնարկներ էր անում հրապարակօրէն,
նրան միւլորդ կոչելով՝ նրա անգլիասիրութեան
համար: Վերջապէս չարաբերութիւնները աչնպէս
լալուեցին, որ Պուշկինը փորձեց հրաժարական
տալ: «Այս փափաքում եմ միայն մի բանի—անկա-
խութեան» Զանձրացալ տեսնել, ինչպէս ինձ իմ
հալընիքի մէջ ընդունում են աւելի վատ՝ քան
թէ մի որեւէ եկուոր անգլիացի դատարկախօսի,
որը զալիս է մեզ մօտ անհոգ կերպով դիտելու
իւր ոչնչութիւնն և իւր թոթովանքը»: Վորոնցովի
ականջը հասնում էին Պուշկինի ակնարկներն իւր
մասին, և նա 1824 թ. մայիսի 23-ին գրեց արաս-
քին գործերի մինիստր կոմս Նեսսեւրոգէին, խըն-
դրելով հեռացնել Պուշկինին որեւէ ուրիշ նահանգ,
Ռուսաստանի ներսը, ուր կարող կլինէին, ամեն
վնասակար ազդեցութիւնից և շողոքորթութիւնից
զերծ, զարգանալ նրա բարեբաստիկ ձիրքերն ու
տաղանդը: Իսկ Օդեսայում կան շատ մարդիկ, որոնք
իրանց երկրպագութեամբ նրան խելքից հանում
են, ասելով որ նա «առաջնակարգ բանաստեղծ է,
մինչդեռ նա թույլ հետեող է ոչ-բոլորովին պա-
տուելի օրինակի—լորդ Բայրոնի»: Բայց այս նա-
մակը Պետերբուրգ չհասած՝ աչնտեղ սկսուել էր
նոր գործ Պուշկինի դէմ: Ուստիկանութեան ձեռքն
էր ընկել նրա մի նամակի պատճէնը, որ արտա-
գրուած տարածւում էր Մոսկուայում (նամակը բաց
էին արել փոստատանը): Այդտեղ ի միջի ալլոց նա

գրում էր. «Առնում եմ զուտ անաստուածութեան
դասեր: Այստեղի մի անգլիացի—միակ խելօք անաս-
տուածն է, որպիսին ես պատահել եմ: Նա գրել է
հազար թերթ, ոչնչացնելով հոգու անմահութեան
թող ապացոյցները, մի սխտեմ, որ աչնքան էլ
մխիթարական չէ, բայց զժբախտաբար, աւելի քան
հաւանական է»: Բարեպաշտ Ալէքսանդր կալսրը
արդէն լոյսը կորցրեց Պուշկինին ուղղելու: «Ամեն
ինչ ապացուցանում է, որ նա չափազանց արդէն վա-
րակուել է մեասակար սկզբունքներով, որոնք աչն-
պէս կորստաբեր կերպով երեան եկան նրա առա-
ջին քայլերի մէջ հասարակական ասպարէզում»:
Հրամայուած էր «արձակել նրան մինիստրութիւնից
վատ վարքի համար»: Բայց որպէսզի նա, օգտուե-
լով իւր ազատութիւնից, աւելի և աւելի չտարածէ
իւր մեասակար դադափարները՝ կալսրը անհրաժեշտ
համարեց հեռացնել նրան ծնողների կալուածքը,
Պսկովի նահանգը, աչնտեղի վարչութեան հսկողու-
թեան ներքոյ 1824 թ. յուլիսի 30-ին Պուշկինը
թողեց Ղզեսան:

Գ.

ՊՈԽԵԿԻՆԸ ՄԻԽԱՅԼՈՎՍԿԻ ԳԻՒՂՈՒՄ

1824—1826

Յարաբերութիւնները հօր և որդու մէջ, Տրիգորսկի գիւղի
հասարակութիւնը, Պուշկինի պարապմունքները, Շէկապիրի
աղբեցութիւնը, Վոռիա Գոյունովա, Ստեղծագործութեան
տեսութիւն և վարձատրութեան խնդիր, Արտասահման
փախչելու ծրագիր, Դեկտեմբերի 14-ը, Նոր թագաւորու-
թիւնն ու Պուշկինը:

Սեպտեմբերի 8-ին Պուշկինը արդէն Միխայ-
լովսկի գիւղումն էր, որտեղ էին նույնպէս նրա ծնող-
ները, քոյրն ու եղբայրը՝ Հայրն ու մայրը նրան
չաւ ընդունեցին, բայց շուտով ամեն ինչ փոխուեց:
Հայրը, սարսափած որդու աքսորանքից՝ շարունակ
կրկնում էր, որ նոյն վիճակը իրան էլ է սպա-
սում: Երկու ամսից Պուշկինը պաշտօնապէս կան-
չուեց Պսկով քաղաքը՝ ներկայանալու տեղական
վարչութեանը, Հսկողութիւնը լանձնուած էր Արև-
մտեան չրջանի գեներալ-նահանգապետին և Պսկովի
նահանգապետին: Բայց աւելի գործնական համա-

րեցին առաջարկել հօրը՝ ստանձնել անմիջական հսկողութիւնը: Հայրը աջնքան թող գտնուեց, որ ընդունեց այս առաջարկը, և ահա թէ ինչ դուրս եկաւ սրանից: «Հօրս առաջարկեցին բաց անել իմ նամակագրութիւնը,—գրում էր Պուշկինը ժուկովսկուն,—կարճ ասած՝ լինել իմ լրտեսը: Հօրս դիւրարորեք զգայունութիւնը չէր թող տալիս ինձ պարզ խօսել նրա հետ. ես վճռեցի լռել: Հայրս սկսեց նախատել եղբօրս, որ ես նրան անաստուածութիւն եմ սովորեցնում: Ես շարունակ լռում էի: Հայրս կանչում է եղբօրս և հրամայում է նրան՝ ծանօթութիւն չունենալ այդ հրէշի, այդ աշխարհապաշտ ուղիւ հետ: Իմ գլուխս բորբոքուեց՝ երբ իմացալ այս ամենը: Գնում եմ հօրս մօտ, գտնում եմ նրան ննջարանում և ասում եմ ամենը՝ ինչ որ ունէի սրտումս ամբողջ երեք ամիս, վերջացնում եմ նրանով, որ ասում եմ նրան վերջին անգամ: Հայրս օգտուելով վկաների բացակայութիւնից՝ դուրս է վազում և ամբողջ տանը չափաբարում է, թէ ես նրան ծեծեցի, չետոյ թէ՝ ուղղում էի ծեծելը: Հայրը վերջը ասում էր, որ որդին իրան սպանեց խօսքերով... Վերջապէս Սերգէյ Լւովիչը չղիմայաւ և ամբողջ ընտանիքով ձմեռը տեղափոխուեց Պետերբուրգ, որտեղից հրաժարական ուղարկեց՝ որդուն հսկելու պարտականութիւնից: Պուշկինը մնաց մենակ, անմիջական հսկողութիւնը անցաւ Օպոչիցի գաւա-

ռական ադնուականութեան առաջնորդին և մերձակալ Սվետոգորսի վանքի վանահօրը:

Միխայիլովսկուց երկու վերստ հեռու գտնւում է Տրիգորսկի գիւղը, ուր բնակւում էր տիկ. Պ. Օսիպով կալուածատիրուհին իւր մի քանի աղջիկներով և ազգական օրիորդներով: Պուշկինը զբօսանքների ժամանակ չաճախ այցելում էր նրանց և գտնում էր այստեղ անկեղծ բարեկամութիւն և երիտասարդ կրթուած հասարակութիւն, ուր անոգ, ուղղակի երեխայական չարութիւններ էր անում և հոգւով հանդատանում: Տանտիկինը բարի և լուսաւորուած կին էր, որի հետ նա կարողանում էր լրջօրէն խօսել գրականութեան մասին: Օրիորդներից խրաքանչիւրին նա նուիրել է բանաստեղծութիւններ, հերթով սիրահարուելով մէկին կամ միւսին, բայց առելի ինքն էր նրանց հետաքրքրում՝ քան թէ նրանցով հետաքրքրուէր, որովհետեւ իւր սիրտը դեռ երկար ժամանակ Օդեսսայումն էր ուրիշի հետ: Երբ Պուշկինը այս հեռու թողած կողմից ստանում էր նամակ աշխարհի խորհրդաւոր նշաններով, որպիսիք կային և իւր մատանիքի վրայ՝ նա փակւում էր իւր սենեակում և ոչ ոքի չէր ընդունում: Նամակները նա, իւր խոստման համաձայն, կարդալուց չետոյ այրում էր: Այս կինը կոմսուհի Եղիս. Վորոնցովն էր (կոմս Միք. Վորոնցովի ամուսինը): Ի՞նչ դեր խաղաց այս սէրը նրա և կոմս Վորոնցովի շարաբերութիւնների

լարուելու մէջ՝ չափանի չէ: Գիտենք միայն, որ կոմսուհին միշտ լիչում էր Պուշկինին առանձին զղացմունքով և ամեն օր կարդում էր նրա գրուածքները:

Գիւղական առանձնութեան մէջ Պուշկինի օրերը ընդհանրապէս անցնում էին միակերպ, անվրդով: Նրա կեանքը լիչեցնում է Օնեգինի կեանքը գիւղում: Նա էլ վեր էր կենում վաղ և իսկոյն, թեթև հագնուած, գնում էր լողանալու սարի տակ վազող գետակի մէջ. ձմեռը նստում էր նախաձաշից առաջ սառուցով վաննա: Առաւօտները նա նուիրում էր գրական պարապմունքների—ստեղծագործութեան, ընթերցանութեան, քաղուածքների—նա ուրիշ կերպ չէր կարդում, եթէ ոչ՝ մատիտը ձեռին: Աշնանը, երբ նա առհասարակ շատ էր արտադրում՝ նա առանձին միջոցներ էր ձեռք առնում չցրուելու համար—կամ մահճակալից վեր չէր կենում, կամ չէր հագնուում մինչև ճաշ: Վերջն էլ, մալրաքաղաքներում ապրելիս, նա աշնանն էր թողնում իրագործելու իւր բանաստեղծական մտադրութիւնները և ամենից շատ էր գրում մռալլ եղանակին: Ձմեռուայ երկար երեկոնները նա անց էր կացնում իւր դպեակ Արինա Ռոդկոնովնայի հետ (որից նա արտանկարել է Տատեանայի դպեակի պատկերը «Օնեգինի» մէջ): Պառաւին նա անուանում էր «Իւր խեղճ երիտասարդութեան բարի ընկերուհի» և հաղորդակից էր անում իւր հանձարի բոլոր գաղ-

տնիքներին: Երեկոնները նա լսում էր հեքիաթներ և «ուղղում էր անիծուած կրթութեան պակասութիւնները»: Այս հեքիաթները նա գրի էր առնում, և շատերը լետու մշակեց: Գիւղական մթնոլորտի ազդեցութեան տակ նա աւելի է հետաքրքրում հայրենի պատմութեամբ, գրականութեամբ և կենդանի ժողովրդական բանահիւսութեամբ: Նա երգեր էր հաւաքում, ուսումնասիրում էր ժողովրդական լեզուն և բարքերը, հասարակ դասակարգի հետ չփուելու համար երբեմն հագնում էր առևտրականի շորեր և շրջում Պսկովի բաղարներում: Միևնոյն ժամանակ նա շարունակում էր ծանօթանալ ընդհանուր գրականութեան և պատմութեան հետ: «Գրքեր, ի սէր Աստուծոյ, գրքեր, կրկնում էր նա ամեն նամակի մէջ եղբօրը: Նրա սիրած հեղինակները զառնում են Անդրէ Դենիէ, Վալտէր-Ալտտոր և մանաւանդ Շէկսպիրը, որի համեմատութեամբ Բայրոնը երևում է նրան թույլ և միակողմանի: Միաջնակ կեանքն ու ընթերցանութիւնը, անցեալի ուսումնասիրութիւնն ու հասակը ներքան տրամադրում էին աւելի հանգիստ աչքով նայելու աշխարհին, մտածելու, իմաստասիրելու անցեալն և ներկան: Նա դառաւ «աւելի լրջամիտ, պարզ, ծանրախոհ»: Նա զգում էր իւր հասունութիւնը, «որ իւր ոգին լիովին զարգացել է—նա կարող է ստեղծագործել»: Պուշկինը արդէն կայունում էր երկարացնել իւր ոգևորութիւնը, վեր-

լուծել իւր արտադրութիւնն ու միաժամանակ չը կորցնել ներշնչումը: Գիւղում նա վերջացրեց «Գըն-
չուները», գրեց «Օնեգինի» երեք հետեւալ գլուխ-
ները (վէպի հերոսուհիների—Տատեանա և Սլ'զա-
քուրերի պատկերները նա մասամբ վերցրել է տ.
Օսիպովի առաջին ամուսնուց ունեցած երկու աղ-
ջիկներից, օր. Վուլ'ֆերից), «Կոմս Նուլին» և «Բո-
բիս Գողունով» ողբերգութիւնը և բազմաթիւ մեծ
ու փոքր ոտանաւորներ:

1825 թ. ապրիլի 7-ին, Զորջ Բայրոնի մա-
հուան տարեդարձի օրը, նա հոգեհանգիստ կատարել
տուեց «Ծառայ Աստուծոյ Գէորգի» համար. սա
միաժամանակ կարծես հոգեհանգիստ էր և իւր բաշ-
րոնիսմի համար: Այնուհետև նա աղատուում է այս
ազդեցութիւնից և լաճախ չափշտակուում է Շէկ-
սպիրով, որը զիտէր պահպանել պարզութիւն և
իրականութեան ճշտութիւն իւր հերոսների թէ
գործողութիւնների և թէ լեզուի մէջ: Պուշկինը
սկսում է բնական ու թիւն պահանջել ողբեր-
գութիւնից և առհասարակ ամեն մի բանաստեղծա-
կան գրուածքից: Այսպիսի ոգով է գրուած «Բորիս
Գողունով» ողբերգութիւնը, որը վերջացնելուց չե-
տու, Պուշկինը կրկին կարգաց բարձր ձայնով,
ծափ էր տալիս և աղաղակում—այ թէ Պուշկին»:
Նա զգում էր, որ իւր այս ստեղծագործութիւնը
չատ աւելի բարձր է իւր նախորդ գրուածքներից և
չատ տարբեր է այն ամենից, ինչ որ մինչև այդ ժա-

մանակ լոյս էր տեսել ռուսաց գրականութեան մէջ,
և վախենում էր, չլինի թէ ընթերցող հասարակու-
թիւնը վատ ընդունէ նրան: Այս ողբերգութիւնը
սկիզբ դրեց ռուսաց ազգային դրամայի: Ահա թէ
ինչպէս էր Պուշկինը արդէն այդ միջոցին հասկա-
նում ազգայնութիւնը: «Ազգայնութիւնը հե-
ղինակի մէջ մի առաւելութիւն է, որը կարող են
լիովին գնահատել միայն հայրենակիցները: Այս
մտածելու և զգալու եղանակ, կան անթիւ սովո-
րութիւններ և հաւատալիքներ, որոնք չատուկ են
բացառապէս որեւէ մէկ ազգի: Կլիման, կենցաղա-
վարութիւնը, հաւատը տալիս են ամեն մի ազգի ա-
ռանձին կերպարանք, որ աւելի կամ պակաս ար-
տացուում է և բանաստեղծութեան մէջ»: Այսպի-
սով նա ազգայնութիւնը աւելի խորն է հասկա-
նում՝ քան թէ միայն լեզուն, դարձուածքները:

Առաջին խնդիրը, որը Պուշկինը աշխատեց
պարզել իւր համար Միխայլովսկի գալուն պէս՝
բանաստեղծութեան աղատութեան խնդիրն էր:
Դեռ հարաւում, Բայրոնի ազդեցութեան տակ, նա
խօսում էր ոգևորութեան անկախութեան և բա-
նաստեղծի ազատ դրութեան մասին. բայց դեռ
այնտեղ նա սկսել էր վարձատրութիւն ստանալ
իւր գրուածքների համար, այսպէս՝ «Կովկասեան
գերիի» համար նրան վճարեցին 550 ռ., իսկ
«Բախչիսարայի շատրուանի» համար արդէն 3000 ռ.:
Նա մտածողութեան մէջ էր, թէ ինչպէս կարելի է

միացնել ազատ ոգևորութիւնն ու վարձատրութիւնը։ Եւ ահա Միխայիլովսկում գրած առաջին փորձարկումներից մէկի մէջ—«Բանաստեղծի խօսակցութիւնը գրավաճառի հետ», նա այսպէս է ասում. ստեղծագործութիւնը բանաստեղծական ոգու բնական պահանջ է, «երեակալութեան խրախճանք»։ Նա չէ վաճառում իրան ոչ փողի, ոչ փառքի, ոչ էլ կանացի սիրոյ համար։ Նա երգում է ազատութիւն։ «Բայց չէ որ առանց փողի ազատութիւն էլ չկայ»։ Անկախութիւնը հիմնուած է ազատ աշխատանքի վրայ, որ ապահովում է մարդու անկախ ֆիզիքական գոյութիւնը և իրաւունք ունի իւր վարձատրութիւնը պահանջելու։ Որպէսզի ստեղծագործութիւնը ազատ լինի՝ նա պիտի համարուի կեանքի աշխատանք, որպէս ամեն մի աշխատանք։ «Չէ վաճառում ոգևորութիւնը, իսկ ձեռագիրը կարելի է վաճառել»։ Այս սկզբունքին Պուշկինը հաւատարիմ մնաց մինչև վերջը։

Որչափ էլ զբաղուած լինէր Պուշկինը Միխայիլովսկում՝ գեղական կեանքը նրան չէր կարող լիովին գոհացնել։ Նրան հարկաւոր էր լայն հասարակական գործունէութիւն, կռիւ, իսկ նա իրաւունք չուներ նոյն-իսկ Պսկով գնալու առանց թուղտութեան։ Եւ ահա կրկին նրա մէջ ծագում է արտասահման փախչելու միտքը։ Աւելի քան երբ և իցէ նա կամենում է սովորել։ «Ահա իմ աքսորանքի անյարմարութիւններից մէկը—միջոցներ

չունիմ սովորելու, քանի որ ժամանակ է։ Մեղք իմ հալածիչների հոգուն»։ Չմեռուայ և ամառուայ արձակուրդներին դալիս էր Տրիգորսկի Գորպատի համալսարանի ուսանող Ա. Վուլֆը, տ. Օսկովի աւագ որդին։ Սրա հետ բանաստեղծը սկսեց կազմել արտասահման փախչելու ծրագիր, որը սակայն անկարելի եղաւ իրագործել։ Այս անաջող փորձից լետոյ Պուշկինը վճռեց. «Իմ գոյութեան վիճակը պէտք է վճռէ ճակատագիրը—այս գործի մէջ ես չեմ կամենում խառնուել»։

1825 նոյեմբերի 19-ին վախճանուեց Տագանրոգում Ալէքսանդր Ա. Կալսրը։ Ռուսաստանը հաւատարմութեան երդում տուեց նրա եղբայր Կոստանդինին, որը սակայն երկու տարի առաջ հրաժարուել էր դահից. այս հրաժարականը զաղտնի էր պահւում։ Այժմ Կոստանդինը կայսր ճանաչեց իւր եղբայր Նիկողայոսին։ Գաղտնի ընկերութեան անդամները օգտուեցին այս անիշխանական ժամանակից, քանի որ չախնի չէր, թէ ով էր զանաւորաւոր, և կամեցան իրագործել իրանց ծրագիրը—Ռուսաստանում հասարակապետութիւն և սահմանափակ միապետութիւն հաստատելու։ Նրանք համոզեցին Պետերբուրգում եղած վաչտերից մի քանիսին, թէ Կոստանդինը չէ հրաժարուել և որ հանգուցեալ կայսրը կտակել է՝ պակսեցնել ստորին զինուորների ծառայութեան ժամանակամիջոցը։ Նրանք յոյս չունէին, որ բոլոր զօրքերը կհետեն

իրանց, բայց կարծում էին, որ Նիկողայոս կայսրը չի կամենալ արիւն թափել և իսկոյն կհրաժարուի իւր ինքնակալ իշխանութիւնից: Դաւադիրները զեկտեմբերի 14-ին երեացին պալատի առաջ հրապարակի վրայ, պահանջելով «Արստանդինը և Աոնստիտուցիան» (սահմանադրութիւն), բայց բաւական էր Նիկողայոս կայսեր երեւոյթ՝ որ բոլոր զինուորները նրա առաջ ծունկ չողէին: Ակոուեց Պետերբուրգում քննութիւն: Թէ մայրաքաղաքներում և թէ գաւառներում բանտարկուեցին ընկերութեան բազմաթիւ անդամներ, զլիսաւորապէս զինուորականներ: Աւանձին քննիչ մասնաժողով նշանակուեց և վարչաւարում, որովհետեւ պարզուեց, որ ռուս լեզուաբանները կապակցութիւն ունէին լեհաստանի գաղտնի ընկերութիւնների հետ: Ռուսներից 116 հոգի մեղաւոր ճանաչուեց, որոնցից միայն հինգը կախուեցին, միւսները աքսորուեցին տաժանակիր աշխատանքների և ուրիշ աւելի թեթեւ պատիժներ կրեցին *):

Պուշկինը Տրիգորսկիումն էր, երբ Օսիպովները ծառաներից մէկը Պետերբուրգից լուր բերեց, թէ աջտեղ ապստամբութիւն է: Նա սաստիկ դուռատուեց, լսելով այս նորութիւնը, հազիւ հազմեաց մինչև երեկոյի վերջը և շտապեց Միխայլով-

*) Ալէքսանդր Բ 1856 թ. իւր թագաւորութեան օրը ներում շնորհեց բոլոր զեկաբրիտներին և վերականգնեց նրանց և նրանց սերունդների իրաւունքները:

սկի: Ամբողջ գիշեր նա չուզուած մտածում էր, թէ ինչ պէտք է անէ: Նա անհրաժեշտ էր համարում շուտով երևալ նոր մարդկանց շրջանում, ուր հարկաւոր պիտի լինին խորհրդատուներ, աջակիցներ: Միւս օրը առաւօտեան նա ուղևորուեց գէպի Պետերբուրգ, բայց Միխայլովսկուց դուրս գալիս՝ պատահեց քահանայի, իսկ լեռոյ, դաշտում, նապաստակը երեք անգամ նրա ճանապարհը կըտրեց. այս նշաններից վախեցած՝ սնահաւատ Պուշկինը վերադարձաւ գիւղը:

Շուտով նա սկսեց լուրեր ստանալ խուզարկութիւնների, քննութիւնների, դատի և ապա հինգ լեզուաբանականների գլխատման մասին: Բանտարկուած զեկաբրիտների մէջ կային նրա ընկերները, ծանօթները, որոնց հետ ինքը մօտիկ էր եղել: Սարսափած նա սկսեց աչրել նամակներն ու կասկածելի թղթերէ, ի միջի ալոյց՝ աչրեց իւր ինքնակենսագրութիւնը, որը այն ժամանակ գրում էր: Աամաց-կամաց նրա շուրջը սկսեց դատարկութիւն առաջանալ: Մի քանի ողջ մնացած մարդիկ մտածում էին իրանց անձի փրկութեան մասին: Պուշկինը տեսաւ, որ աքսորից ազատուելու միակ միջոցը՝ նոր կառավարութեան գիմին է, որը առիթ չունէր նախորդի պէս իրան հալածելու: Նա օգտուեց այն հանգամանքից, որ իւր անունը չկար դաւադիրների ցուցակի մէջ: «Խնդրել՝ մի տեսակ քաշուած եմ.— գրում էր նա Դէլ'վիգին»,— ինչ էլ որ

լինի՝ ես կը կամենայի լիովին և անկեղծօրէն հաշտուել կառավարութեան հետ, և ի հարկէ, այդ ոչ ոքից, բացի նրանից, կսխառած չէ: Մինչ այդ՝ Պետերբուրգի բարեկամները աշխատում էին նրա համար և ցոյց տուին նրան, ինչ օրինական ճանապարհով պիտի խնդրագիր ներկայացնէ բարձրագոյն անունով: Իւր խնդրագրի մէջ նա չափաւորում էր անկեղծ զղջում և ընդունուած կարգին իւր կարծիքներով չհակառակելու հաստատ մտադրութիւն, և խնդրում էր՝ խախտուած առողջութիւնը վերականգնելու համար, թույլ տալ իրան գնալ Մոսկուա, Պետերբուրգ կամ արտասահման: Բժշկական վկայականի հետ նա ներկայացրեց ստորագրութիւն, որ «երբէք չէ պատկանել և չէ պատկանում որեւէ գաղտնի ընկերութեան և երբէք չէ իմացել նրանց մասին»:

Պուշկինը երազում էր օտար երկիրների մասին: Բայց զենեքալ-նահանգապետը, խնդիրքը Պետերբուրգ ուղարկելիս՝ խորհուրդ էր տալիս, «թույլ չտալ Պուշկինին գնալ արտասահման»: 1826 թ. օգոստոսին տեղի ունեցաւ Մոսկուայում Նիկողայոս կայսեր թագադրութիւնը, իսկ սեպտ. 2 կամ 3-ին Միխայլովսկում երեաց չատուկ ֆելդեքեր և աշնպէս շտապեցրեց Պուշկինին որ նա հազիւ ժամանակ ունեցաւ վերարկուն ձգելու և փող վերցնելու:

Ե.

Թ. Ը. Փ. Ը. Ը. Ը. Ը. Ը. Ը. Ը.

1826—1831

Տեսակցութիւն կայսեր հետ Հասարակութեան ցոյց տուած ընդունելութիւնը Պուշկինի առաջին ամիսները Մոսկուայում, „Московский Вестник“. Բենկենդորֆ: Պետերբուրգ: Պուշկինի հոգեկան վիճակը: Թափառումներ Պուշկինի հայեացքը տոհմական և անձնական արժանաւորութիւնների վրայ: „Литературная газета“ և բանակախոս Նշանադրութիւն: Բուլկին: Պաակադրութիւն:

Ֆելդեքերը Պուշկինին բերեց Մոսկուա, ուղղակի պալատը, և ճանապարհից փոշոտուած ու ցեխոտուած բանաստեղծին անմիջապէս տարան կայսեր առանձնասենեակը: Նիկողայոս Ա. նրան սիրով ընդունեց և երկար հետը խօսեց. վերջը նա հարցրեց, — «Պուշկին, կմասնակցէ՞ր դեկտեմբերի 14-ին՝ եթէ Պետերբուրգում լինէիր»: «Անպատճառ, Տէր. իմ բոլոր ընկերները դաւադրութեան մէջ էին, և ես չէի կարողանալ չմասնակցել: Միայն բացակայութիւնը փրկեց ինձ, և ես շնորհակալ եմ Աս-

տութեան»։ «Բաւական չիմարութիւններ ես արելի—
պատասխանեց կայսրը.— իոյս ունիմ, ալժամ խոհեմ
կլինիս, և մենք ալ ևս չենք կռուի։ Գու ինձ կու-
ղարկես ամենը՝ ինչ որ կզրես. աչտուհետեւ ես կը
լինիմ քո գրաքննիչը»։ Կայսրը աչն համողմունքին
եկաւ, որ ծանօթացաւ խելօք և ազնիւ մարդու
հետ, որի խօսքին կարելի է հաւատալ։

Մոսկուայի հասարակութիւնը հրճուանքով ըն-
դունեց բանաստեղծի ազատութեան լուրը, և ամեն
տեղ, մանաւանդ գրական շրջանները մէջ, նրան
ուրախութեան և հիացման ցոյցերով էին դիմաւոր-
ում։ Իսկ Պետերբուրգում «մարդիկ ուրախութիւ-
նից մինչև անգամ թռչկոտում էին»։ Վեցամեայ
աքսորից լետոյ զգալով իրան ազատ՝ Պուշկինը
անձնատուր եղաւ մայրաքաղաքի զուարճութիւն-
ներին, պարահանդէսներին, խնջոյքներին, որոնք
շարունակութիւն էին թագադրական տօնախմբու-
թիւնների։ Այդ միջոցին Մոսկուայում տեղի էին
ունենում բազմաթիւ գրական ժողովներ, ուր
քննուում էին զանազան գրական և փիլիսոփայա-
կան հարցեր։ Պուշկինը դեռ Միխայիլովսկում մը-
տածում էր լուրջ և բարեխիղճ թերթ հիմնելու
մասին. ալժամ նա դտաւ համակրողներ երիտասարդ
գիտնականների և գրողների մի շրջանի մէջ, ուր
վճռուեց հրատարակել «Московский Вѣстникъ» թեր-
թը և նրա միջոցով ընդդիմադրել Բուլգարինի և
Գրեչի՝ Պետերբուրգում հրատարակած թերթերին,

որոնք համարում էին անազնիւ և վաճառելի։
Պուշկինը երեք տարի շարունակ ամեն կերպ ա-
ջակցում էր հրատարակութեան աջողութեանը թէ
իւր գրուածքներով և թէ տաղանդաւոր ընկերնե-
րին խմբելով աչն հանդէսի շուրջը։ Մի երկու գրա-
կան ժողովներում նա կարդաց իւր «Բորիս Գոդու-
նով» ողբերգութիւնը։ «Ննթերցանութիւնից լետոյ»,
ասում է ունկնդիրներից մէկը, «մենք երկար ժա-
մանակ նալում էինք միմեանց, լետոյ թափուե-
ցինք Պուշկինի վրայ. սկսուեցին գրկախառնու-
թիւններ, բարձրացաւ աղմուկ, լսուեց ծիծաղ, ե-
րեսաց շամպանիան։ Պուշկինը ոգևորուեց, տես-
նելով իւր աչսպիսի ներգործութիւնը ընտիր երի-
տասարդութեան վրայ։ Նրան ախորժելի էր մեր
լուզմունքը... Չեմ չիշում, ինչպէս ցրուեցինք, ինչ-
պէս վերջացրինք օրը, ինչպէս պառկեցինք քնելու»։

Բայց երկար չտևեց Պուշկինի աչս ուրախ
տրամադրութիւնը. շուտով նա պիտի զգար, որ
իրան տրուած ազատութիւնը պայմանական է և
սահմանափակ։ Կայսրը նշանակել էր միջնորդ իւր
և բանաստեղծի մէջ ժանդարմների առաջնորդ և
Նրրորդ բաժնի (զազանի ոստիկանութեան) գլխա-
ւոր Բենկենգորֆին, որը կաշսեր լանձնարարու-
թիւնը իւր կերպ հասկացաւ, աչսինքն՝ թէ Պուշ-
կինը պէտք է գտնուի մի տեսակ զազանի հսկո-
ղութեան ներքոյ։ Բենկենգորֆը թշնամացաւ Պուշ-
կինի հետ և աչն պատճառով, որ իզուր սպասում

էր բանաստեղծի ալցեկութեանը: Վերջապէս նա զիմեց նրան հետեւեալ նամակով. «Ես սպասում էի ձեր ալցեկութեանը, և չոքս չուէի նալով ձեզ աչստեղ տեսնելու՝ պատիւ ունիմ հաղորդելու, որ Վեհափառ Կալսրը ոչ միայն չէ արգելում ձեզ գալ մայրաքաղաք, այլ և բոլորովին ձեր կամքին է թողնում ալդ, աչն պալմանով միայն, որ նախօրօք նամակով թուղտութիւն առնէք: Նորին Մեծութեանը հաճելի է, որ Դուք ղբաղուէք երկտասարդութեան կրթութեան հարցով: Այս գործը Ձեզ մանաւանդ ընդարձակ նիւթ կտալ, որ փորձով իմացել էք կրթութեան կեղծ սիստեմի բոլոր կորստաբեր հետեւանքները: Ձեր գրուածքները ոչ ոք չի նայի: Կալսրը ինքը կլինի ձեր ստեղծագործութիւնների և՛ առաջին գնահատողը, և՛ գրաքննիչը»:

Պուշկինը կարծում էր, որ աղատելով իւր հեղինակութիւնները սովորական գրաքննութիւնից՝ իրան նոյն վստահութիւնն են ցոյց տալիս, ինչ որ մի ժամանակ Կարամզինին: Բայց շուտով նա ստացաւ Բենկենդորֆից երկրորդ նամակ, որի մէջ ժանդարմների գլխաւորը նրան հարցնում էր, ողի՞վ է արդեօք, որ նա կարդացել է մի քանի շրջաններում իւր նոր գրաման, և կրկնում էր, որ իւր գրուածքները, տպագրելուց կամ ձեռագիր տարածելուց առաջ, նա պէտք է ներկայացնէ կալսերական քնննութեանը: Պուշկինը տեսաւ, որ ինքը աւելի կա-

խուած է Բենկենդորֆից՝ քան թէ Կալսրից և որ զրկուած է ամեն գրողի իրաւունքից—ձեռագիրը ընկերական շրջանի մէջ կարդալու և տպագրելուց առաջ ուրիշների խորհուրդներից օգտուելու: Նա իսկոյն ներողութիւն խնդրեց, չալտնելով որ ուրիշ կերպ էր հասկացել բարձրագոյն շնորհ և ներկայացրեց իւր ողբերգութիւնը: Այնուհետեւ Բենկենդորֆը խնդրեց ուղարկել իրան, կալսեր քնննութեանը ներկայացնելու համար, «իւր փալլուն գրչի բոլոր մանր երկերն ևս»: Մանր ոտանաւորներից Պուշկինը միայն երկուսը չեա չստացաւ, միւսների տպագրութիւնը թող տրուեց, իսկ ողբերգութիւնը վերագործնելով՝ Բենկենդորֆը չալտնեց, որ կալսրը մեծ հաճութեամբ կարդաց դրաման, նկատելով միայն մի քանի սրբագրութեան կարօտ տեղեր, և որ աւելի լաւ կլինէր՝ եթէ գրուածքը վերափոխուած լինէր պատմական վէպի, Վ. Սկոտտի վէպերի պէս: Պուշկինը պատասխանեց, որ շնորհակալութեամբ է ընդունում ամենողորմած կարծիքը իւր գրուածքի մասին և ափսոսում է միայն, որ իւր ոյժերից վեր է փոփոխել արդէն մէկ անգամ գրածը. իսկ ողբերգութիւնը պահեց: Հեշտ է երեակալել, թէ այս չարաբերութիւնները Բենկենդորֆի հետ ինչ հոգեկան վիճակի մէջ էին գնում քանաստեղծին, որ աքսորանքից աղատուելու միջոցին ալսպիսի նպատակ էր դնում իրան. «Վերկաց, մարգարէ, և տես և լսիր. լցուիր իմ (Աստու-

ծով) կամքով, և շրջելով ծով ու ցամաք՝ վառիթ խօսքով մարդկանց սրտերը:—Պուշկինը, երևի միայն պատուիրած աշխատութիւնից ազատուելու համար՝ շտապով գրեց մի համառօտ ղեկուցում կրթութեան մասին: Այստեղ նա իրար հետ հիւսում է նոր պետական գործիչների հայեացքները և իւր ազատամիտ ձգտումները: Բացատրելով դեկաբրիստների երեան գալը ճշմարիտ կրթութեան պակասութեամբ՝ Պուշկինը ասում է. «միայն լուսաւորութիւնը կարող է զսպել նոր անմտութիւնները, հասարակական նոր աղէտները», և առաջարկում է՝ ամբողջ երիտասարդութիւնը քաջել պետութեան հսկողութեանը ենթարկուած հասարակական կրթարանները, սահմանափակել մասնաւոր դպրոցների թիւը, գոնէ երեք տարով երկարացնել ուսման դասընթացը, չարդելել գնալ արտասահման, որովհետեւ այնտեղի համալսարանների կրթութիւնը անօրինակ աւելի բարձր է տնալին նահապետականից. «Լեզուները շատ ժամանակ են խլում. ինչ հարկ կալ լատիներէն կամ լոնարէն սովորեցնել: Թոյլատրելի է չուսլուսնալ աչտեղ՝ որտեղ զգացում է անհրաժեշտութիւնը (նա կարեւոր է գտնում արդելել պակասութիւն):» Նա կարեւոր է գտնում արդելել աշակերտներին պարապել գրականութեամբ և հրատարակել ձեռագիր թերթեր. խորհուրդ է տալիս լաւագոյն աշակերտների միջոցով հսկել ընկերների վարքի վրայ. ձեծը վերացնել, զարգացնել

լով աշակերտների մէջ պատուի զգացմունք. վատ վարքի տէր աշակերտներին հեռացնել դպրոցից. բաց «պատժել երիտասարդին կամ հասակաւոր մարդուն պատանի ժամանակ գործած լանցանքի համար՝ սարսափելի է և դժբախտաբար շատ է մեր մէջ սովորական»: Այս մտքերը ցոյց են տալիս, որ Պուշկինի ոգին դեռ գտնուում էր սարսափի աղդեցութեան տակ և շատ հեռու էր առաջադիմական կոչուելուց: Այնուամենայնիւ Բենկենդորֆը չափոնում էր Պուշկինին, որ Նորին Մեծութիւնը հաճութեամբ կարդաց ղեկուցագիրը, միայն բարեհաճեց նկատել, որ «Չեր ընդունած այն կանոնը, իբր թէ լուսաւորութիւնն ու հանճարը կատարելութեան բացառիկ հիմունքներն են՝ հասարակական հանգստութեան համար վտանգաւոր սկզբունք է, որը ձեզ ինքներիդ հասցրեց անդունդի եզրը և գլորեց նրա մէջ այնչափ բաղմաթիւ երիտասարդներին: Բարոյականութիւնը, ջանասէր ծառայութիւնը, եռանդը պէտք է գերադասել անվորձ, անբարոյական և անօգուտ լուսաւորութիւնից:

Մի քանի ամսից լետու, 1827 թ. ապրիլին, Բենկենդորֆը, թոյլտութիւն տալով նրան, համաձայն նրա խնդիրքի, Պետերբուրգ գալու՝ աւելացնում էր. «Նորին Մեծութիւնը չէ կասկածում, որ ռուս աղնուականի կայսրին տուած աղնիւ խօսքը, իրան շիտակութեամբ և վաչելուչ կերպով պահելու մասին՝ լիովին կատարուած կլինի»:

Այսպիսով Երրորդ բաժանմունքի կառավարիչը հետևում էր Պուշկինի ոչ միայն ամեն քաղաքիսին, այլ և խրատներ էր տալիս ապագայի համար։ Մինոր զէպը էլ սաստկացրեց Պուշկինի դրութեան դառնութիւնը։ Ոստիկանութեան ձեռքն ընկաւ Պուշկինի «Անդրէ Դենիէ» (Ֆրանսիական բանաստեղծ, որ գլխատուեց Մեծ լեզափոխութեան ժամանակ) ղեկտեմբերի 14-ից շատ առաջ գրած ոտանաւորի այն հատուածը, որը գրաքննիչը թող չէր տուել։ Գտնուած օրինակը կրում էր «ղեկտեմբերի 14-ի առթիւ» մակագրութիւն։ Բանտարկուեցին մի ուսանող և երկու սպայ։ սկսուեց քննութիւն, ուր հրաւիրուեց Պուշկինն էլ ցուցմունքներ տալու։ Թէև Պուշկինը բացատրեց, որ ոտանաւորը ոչ մի կապ չունի ղեկաբերիստների հետ՝ այնու ամենայնիւ պետական խորհուրդը որոշեց զաղտնի հսկողութեան ենթարկել նրան։ Բայց այս որոշումը յայտարարուեց բանաստեղծին միայն երկու և կէս տարուց յետոյ, 1831 թ., հարսանիքից մի քանի օր առաջ։

Բոլոր այս անախորժութիւնները սաստիկ պղտորում էին Պուշկինի տրամադրութիւնը, և նա չաճախ լինում էր մեղամաղձոտ և նեարդային։ Պետերբուրգում նա գտաւ իւր հին բարեկամներից մի քանիսին, բայց հասարակութիւնը նրան թուաց զուրկ ամեն աղնիւ շահերից. «քաղաքականութիւնն ու գրականութիւնը նրանց համար գոյութիւն չու-

նին, — գրում էր նա. — սրամտութիւնը վաղուց հալածուած է, որպէս թեթեամտութիւն. ինչի մասին նրանք խօսեն։ Մեր երկու մայրաքաղաքների տաղտուկութիւնն ու լիմարութիւնը միայն ասին, թէև տարբեր։ Ես գերադասում եմ Տրիգորսկին»։ Պուշկինը փորձեց մոռանալ սիրտը կրծող թախիժը աշխարհիկ զուարճութիւնների, թղթախաղի և խրախճանքների մէջ, բայց ոչնչով չէր կարողանում լըցնել լաջն հասարակական կեանքի պահանջը։ Տափակամիտ մարդիկ խնդում էին, որ կարող են ստորացնել նրան այս չափշտակութեանց համար և նախանձով ոտնակոխ անել հանճարը։ Նա միայն պատասխանում էր, թէ քանի որ Ապոլլոնը չէ կանչում պօէտին նուիրական զոհաբերութեան համար՝ նա «աշխարհի չնչին որդոց մէջ գուցէ ամենաչնչինն է»։ Բայց հէնց որ աստուածային ձայնը դիպչում է նրա դիւրազգած ականջին՝ նրա հոգին ցնցւում է. նա թախծում է աշխարհի զբօսանքների մէջ, չէ լսում մարդկային աղմուկը, փախչում է նրանցից և առանձնանում իւր ստեղծագործութեան հետ։ («Поэт»): Այսպէս, 1827 թ. աշնանը, «զգալով իւր մէջ լանգեր», Պուշկինը փախաւ Միխայլովսկի և այնտեղ սկսեց գրել իւր «Պետրոս Մեծի արապը», ուր նա ցոյց տուեց ահագին հմտութիւն՝ լրջօրէն, առանց չափազանցութիւնների, օբյեկտիւ կերպով պատմելու արուեստի մէջ։ Զմեռը նա կրկին Պետերբուրգում էր, բայց

նրա համար մայրաքաղաքի կեանքի աղմուկն ու շարժումը աւելի և աւելի անտանելի էին դառնում: Նրան խեղդում էր քաղաքը, ուր «գերութեան ոգին է, սառնութիւնն ու որձաքարը»: Նրա սովորական տրամադրութիւնը դառնում են անձկութիւնն ու ձանձրոյթը: «Չանձրոյթը մտածող էակի լատկանիչներից մէկն է», ասում է նա լաճախ: Այս մի աչնպիսի մարդու ձանձրոյթ է, որը ընթերցանութեամբ զարգացած միտք ունենալով՝ չէ կարողանում գտնել ողու բոլոր ոյժերը լարող գործունէութիւն:

Այսպիսի հոգեկան վիճակի մէջ նա կարծես իւր համար տեղ չէր գտնում: Մէկ նա երևում էր Պետերբուրգում, մէկ առանձնանանում գիւղում, մէկ կրկին որոնում էր մայրաքաղաքի աղմուկն ու կեանքը: Շուրջը ընկերների շրջանը նօսրանում էր. քոյրը մարդու գնաց, զգում էր, որ երիտասարդութիւնը անց է կացրել «պարապութեան, անզուսպ խնջոյքների, կորստաբեր անմիտ ազատութեան, գերութեան, աղքատութեան, օտար անապատների մէջ»: Յաճախ, գալով Մոսկուա, նա փակում էր իւր ընկերոջ տանը, և նրան զօռով էին ստիպում՝ գոնէ հարկաւոր այցելութիւններն անել: Նա պահանջ էր զգում մի կերպ վերջ դնելու այս հոգեկան վարանումներին: 1828 թ. գարնանը նա Բենկենդորֆի միջոցով դիմեց կալսերին, խնդրելով, որ թող տրուի իրան մտնել այն դօրքի մէջ,

որ գնում էր Ռանուքի կողմերը, տաճիկների դէմ, բայց մերժում ստացաւ: Այն ժամանակ նա սկսեց խնդրել թոյլտուութիւն Պարիզ գնալու, բայց նրան վախեցրին, թէ այս խնդրագիրը վատ հետևանքներ կարող է ունենալ և համոզեցին չեւ առնել: Եւ ահա նա լուսահատուած, իւր ծննդեան տարեդարձի օրը, 1828 թ. մայիսի 26-ին գրում էր. «Չուր նուէր, պատահական նուէր, կեանք, ինչու ես ինձ տրուած: Առջև չկայ նպատակ. սիրտս՝ դատարկ, միտքս՝ պարապ, և մաշում է ինձ անձկութեամբ կեանքի ժխորն միապաղաղ»: Սակայն այս լուսահատութիւնը բոլորակաւ էր. իսկապէս կեանքի նպատակը նրա համար կորած չէր—նպատակը՝ ստեղծագործութիւնների մէջն էր, որոնք պէտք է ազդէին նոր սերունդի բարոյական և գեղարուեստական զարգացման վրայ: Պուշկինը այրանում էր, նա աւելի և աւելի հոգ էր տանում իւր բարոյական կատարելագործմանը, բայց այս կատարելագործումը անկարելի էր համարում՝ առանց լաւ ըմբռնելու անձնական կեանքի կապը հասարակական և ազգային կեանքի հետ, ուստի ուշադրութեամբ ուսումնասիրում էր անցեալը: «Նախնիներին արհամարհելը անբարոյականութեան առաջին նշանն է», գրում էր նա: Նա պարծնում էր իւր տոհմի հնութեամբ, բայց այս նրան չէր արգելում միևնույն ժամանակ պնդելու, որ «կան աղնուատոհմութիւնից աւելի բարձր արժանաւոր»

բութիւններ—անձնական արժանաւորութիւններ: Նա իւր մտքի մէջ քննելով դեկաբրիստների անաջողութիւնը՝ կարծես եկաւ այն եզրակացութեան, որ նրանք չէին ծանօթ կեանքին և «իրերի ոյժին»: Այժմ այս «իրերի ոյժը» նրան առանձնապէս զբաղեցնում էր, և նրա մէջ սկսեց կազմակերպուել յատուկ քաղաքական աշխարհակցողութիւն: Իսկ մինչ այդ՝ անցեալի ուսումնասիրութիւնը արտայայտուեց նոր պատմական քերթուածով, «Պոլտաւայով», որը նա վերջացրեց երկու շաբաթուայ ընթացքում: Այստեղ նա կամենում էր պատկերացնել ծերունի հետման Մադեպալի սէրը: Զանազան գրքերի նախապատրաստական ընթերցանութիւնը ընդարձակեց նրա նկարագրութեան շրջանակը, և սիրահարական քերթուածը բնականօրէն հիւսուեց ուսուց պատմութեան ամենանշանաւոր դէպքերից մէկի—Պոլտաւայի ճակատամարտի հետ: Բանաստեղծը ուզում էր «մտցնել ընթերցողին այն պատմական լայն մըթնոլորտը, որը միայն պարզաբանում է Մադեպալի անձնաւորութեան նշանակութիւնը»: Նա միևնույն ժամանակ ուզում էր ապացուցանել, որ միայն ընդհանուրի օգտին ծառայող հերոսներն են հետքեր թողնում լաջորդ սերունդների կեանքի մէջ: Այս կրկնակի նպատակների պատճառով քերթուածը չունի ամբողջութիւն, բաց պատկերների պայծառութեամբ շատ աւելի բարձր է նախորդ պոէմա-

ներից: «Պոլտաւան» լոյս տեսաւ 1829 թ. սկզբում և աջողութիւն չունեցաւ: Նրա մէջ ոչ ոք չճանաչեց առաջուայ Պուշկինին: Փալլուն, կրկնոտ ոտանաւորը տեղի էր տուել կտրուկ, խորիմաստ ոտանաւորին, որը զարմացնում էր իւր որոշ ներկերով: Քննադատներից շատ քչերը կարողացան արժանաւոր կերպով գնահատել նոր երկասիրութիւնը. մեծ մասը օգտուեց հանգամանքից, որպէսզի չարձակուի Պուշկինի վրայ, որին սկսել էին թշնամանալ այն օրից ի վեր՝ երբ նա մօտեցել էր մի խմբադրութեան և իւր ընկերներին հետ կազմել էր առանձին գրական կուսակցութիւն:

Այս չարձակումները անկասկած ազդում էին բանաստեղծի վրայ: Նրա տրամադրութիւնը կրկին ճնշուած էր: Նա չանկարծ, ոչ ոքին ոչինչ չասելով, անսպասելի կերպով գնաց գլուղ, այնտեղից Մոսկուա և ապա Վոլկա: Իւր ասելով՝ նա գնացել էր հանքային ջրերը բժշկուելու, բայց իսկապէս նա ուզում էր լինել Պասկելիչի զօրքի մէջ, որը պատերազմելու էր Ասիական ճաճկաստանում: Նա սիրահարուել էր օր. Նատալիա Գոնչարովին, որի անբիծ գեղեցկութիւնը հիացրել էր նրան: «Երբ ես տեսայ նրան առաջին անգամ՝ նրա գեղեցկութիւնը նոր էին սկսում նկատել հասարակութեան մէջ. ես նրան սիրեցի, զլուխս պղտորուեց, ես խնդրեցի նրա ձեռքը: Զեր պատասխանը, թէև անորոշ էր՝ քիչ մնաց ինձ խելագա-

բեցնէր: Նոյն գիշերն և եթ ես հեռացայ զօրա-
բանակը: Կհարցնէք, ինչո՞ւ: Երգում եմ, ինքս էլ
չեմ կարող ասել, բայց ակամայ անձկութիւնը քե-
շում էր ինձ Մոսկուայից», գրում էր նա օրիորդի
մօրը: Յունիսի սկզբում նա Թիֆլիսումն էր, իսկ
ունենալով գտնել աշխտեղ իւր Լև եղբօրը, որը
ծառայում էր Նիժնեգորսկի վաշտի մէջ, բայց
զօրքը արդէն սկսել էր իւր արշաւանքը: Պասկե-
ւիչից թողուութիւն ստանալով, նա յունիսի 13-ին
հասաւ ռուսաց բանակը, որը գտնուում էր Սոզան-
լուխի մօտ, Կարսաշալի ափին, և աշուհետե ակա-
նատես եղաւ բոլոր ճակատամարտներին և ներկայ
էր Էրզրումի առմանը յունիսի 27-ին: Պասկեւիչը
սիրալիւր կերպով ընդունեց բանաստեղծին և հրա-
մայեց նրա վրանը իւր վրանի մօտ կանգնեցնել:
Պուշկինը սիրում էր թափառել բանակի մէջ և
ամեն մի ընդհարումի ժամանակ առաջ էր ըն-
կնում և կանգնում ուղղակի գնդակների զիմաց:
Պասկեւիչը այս չէր հաւանում, ինչպէս և այն, որ
նա լաճախ տեսնուում էր զօրքի մէջ գտնուած դե-
կաբրիստների հետ, որոնք իբրեւ հասարակ զինուոր՝
աքսորուած էին Կովկաս: Նա վերջապէս լայտա-
րարեց, որ բանաստեղծի կեանքը հարկաւոր է
Ռուսաստանի համար, և խորհուրդ տուեց իսկոյն
հեռանալ զօրաբանակից: Յունիսի 19-ին Պուշկինը
Էրզրումից մեկնեց, և օգոստոսի 1-ին նա կրկին
Թիֆլիսումն էր, որտեղից շարունակեց ճանապարհը

օգոստոսի 6-ին: «Тифлисский Вѣстникъ» լրագիրը,
լայտնելով բանաստեղծի գալուստը և ապա մեկ-
նումը՝ յուս էր լայտնում, որ «Պուշկինի հանճարը,
Կովկասի չիռողութիւններով գրգռուած՝ անկասկած
կընծայէ մեր գրականութեանը նոր գողտրիկ նուէր-
ներ»: Նոյնը սպասում էին և մայրաքաղաքի լրա-
գիրներն ու ընթերցողները: Պուշկինին զայրա-
ցնում էր օտարների այս ցանկութիւնը իւր հոգու
մէջ մտնելու. կարծես՝ իւր ազատութիւնն էր
սոսնհարուծ: Վերադարձին նա մտաւ Մոսկուա,
կրկին այցելեց Գոնչարովներին, բայց տիկինը
նրան սառն ընդունեց, և նա իսկոյն շտապեց գիւղ,
իսկ չետոյ անցաւ Պետերբուրգ: Կովկասեան ճա-
նապարհորդութեան տպաւորութիւնների պտուղներ
էին «Ճանապարհորդութիւն զէպի Էրզրում» չիշա-
տակարանը, մի քանի մանր ոտանաւորներ և մի
քերթուած՝ «Գալուք», որը սակայն նա չվերջացրեց:
Բայց մնացել է քերթուածի ծրագիրը, որից կա-
րելի էր տեսնել, թէ սրպիսի փոփոխութիւն էր
կատարուել Պուշկինի մտաշխարհի և բարոյական
կեանքի մէջ: Հերոսը վերցրած է արդէն նոյն տե-
ղական մթնոլորտից, մի չերքէզ, որի մէջ ծագել են
նոր զգացմունքներ: Նա չէ կողոպտում ճանապար-
հին պատահած վաճառականին, չէ սպանում իւր
եղբօր սպանողին, որին անդէն և վիրաւորուած է
գտել, և ծնողները, ամբողջ համայնքը նրանից ե-
րես են շուռ տալիս, նոյն-իսկ սիրելի աղջիկը:

Պուշկինը նրան վերջը քրիստոնեայ է դարձնում։
Նա սկսում է նոր բարոյականութիւն քարոզել
հայրենակիցների մէջ, դառնալով այնտեղ մար-
դասիրութեան կարապետ։ Գալուքը մեռնում է,
կռուելով ռուսների դէմ։

Բենկենդորֆին սաստիկ անհանգստացրել էր
Պուշկինի յանկարծակի ճանապարհորդութիւնը, և
իւր ինքնագլուխ վարմունքի համար բանաստեղծը
խիստ յանդիմանութիւն ստացաւ։ Նա այժմ աւելի
յաճախ սկսեց մտածել մահի մասին, և այս սիրտը
նրան ամեն տեղ հալածում էր։ 1830 թ. յունվա-
րին նա կրկին թուլտուութիւն էր խնդրում Բեն-
կենդորֆից ուղեորութեւ Գրանսիա կամ Իտալիա,
իսկ եթէ այս անկարելի է՝ գոնէ Չինաստան, ուր
այդ միջոցին պիտի դնար ռուսաց մի դեսպանու-
թիւն։ Նրան միայն նախատեսին, թէ կամենում է
հակառակել թաղաւորի կամքին, որից այնքան
երախտիք է տեսել։ Պուշկինը պիտի լռէր և նե-
րողութիւն խնդրէր։ Նրա հոգեկան անհանգստու-
թիւնը չգաղարեց, չնայելով որ նա այդ միջոցին
սկսեց ամենայն եռանդով աշխատակցել «Литера-
турная газета» թերթին։ «Московский Вѣстник»-ը խա-
փանուել էր։ Պուշկինը, Ժուկովսկին, Վեալեմովին,
Կրիլովը, Դեկ'վիզը և ուրիշ նշանաւոր հեղինակ-
ներ միացել հիմնել էին Պետերբուրգում «Литера-
турная газета», որի խմբագիր ընտրուել էր Դեկ'-
վիզը։ Նպատակն էր ի մի հաւաքել այն բոլոր

գրողներին, որոնք չէին կարող աշխատակցել Պե-
տերբուրգի և Մոսկուայի թերթերից ոչ մէկի մէջ,
և ոտեղծել լուրջ քննադատութիւն, որ գոյութիւն
չունէր ռուսաց գրականութեան մէջ։ Նոր հան-
դէսը պէտք է կուլ մէկ գլխաւորապէս Գրեչի և
Բուլգարինի դէմ։ Այս լուրջ-հրապարակածանե-
րը մենաշնորհ ունէին իրանց «Северная Пчела»
լրագրի և «Сынъ Отечества» ամսաթերթի մէջ քա-
ղաքական լուրեր հաղորդելու մնացած թերթերին
այս արգելաւած էր։ Այս մենաշնորհի պատճառով
նրանք ունէին բազմաթիւ բաժանորդներ և նշա-
նաւոր արդիւնք։ Հրատարակչները բնականաբար
աշխատում էին ամեն միջոց գործ դնել այս մենա-
շնորհը պահպանելու համար։ Նրանք հալածում
էին անկախ հեղինակներին, քսութիւն էին անում
հռչակ ստացածներին՝ եթէ սրանք լուում էին ի-
րանց մասին, իսկ եթէ հակառակ էին խօսում՝
լուտանքներ, զրպարտութիւններ էին թափում
նրանց գլխին, հովանաւորութիւն էին ցոյց տալիս
ամեն մի չնչին և միջակ ընդունակութեան, որ
նրանց թեի տակ էր մտնում, և չափաբարում էին
նրան հանձար։ Երբ բացարձակ միջոցներով ան-
կարող էին լինում չաղթել հակառակորդին՝ նրանք,
մանաւանդ Բուլգարինը, դիմում էին զաղաւթի ճա-
նապարհների և Բենկենդորֆին մօտիկ լինելով՝
ստուեր էին ձշում հակառակորդի քաղաքական
վստահութեան վրայ։ Այս թերթերը խաղում էին

գրական լրտեսների դեր: Պուշկինը դառաւ նոր հրատարակութեան ներշնչողը: Նա կտրուկ և կծու ոճով, զանազան կեղծ անունների տակ, չօգուածներ էր տպագրում և մերկացնում էր հասարակութեան առաջ Բուլղարինի և նրա ընկերների իսկական բարոյական պատկերը: Նա ձգտում էր ձիշտ քննադատական հայեացքներ մտցնել գրականութեան մէջ և անկողմնապահ կերպով պարզաբանել ամեն գրական գործչի արժանաւորութիւնները, հակառակել քմահաճ անձնական կարծիքներին և կազմել գիտութեան ու գրականութեան ընտիր ներկայացուցիչների օգնութեամբ հաստատական կարծիք: Նա չէր ձանաչում ամբողջի իրաւունքը՝ գեղարուեստական երկերը վերջնականապէս դատելու—այս իրաւունքը նա վերապահում էր ընտրեալ դատաւորներին, այն է՝ գիտնականներին և գրականագէտներին: Իւր քաղաքական հայեացքների մէջ՝ նա պաշտպանում էր ազնուականութիւնը, որի նշանակութիւնը սակայն նա ինքնօրինակ կերպով էր հասկանում: Ազնուականները արտօնուած դասակարգ են, ասում էր նա, բայց հէնց այս արտօնութիւնների շնորհիւ, նրանք պիտի լինին ժողովրդի հզօր պաշտպաններ և նրա անմիջական ներկայացուցիչներ կառավարութեան առաջ: Ազնուականները «պիտի իւրացնեն անկախութիւն, քաջութիւն, ազնուութիւն, ընդհանրապէս պատիւ», բայց ազնուականութիւնը կորչում է,

մեռնում է այնտեղ՝ ուր նա դառնում է եսասէր, փակ դասակարգ—«կաստ», կամ երբ իւր բարօրութիւնը հիմնում է ժողովրդի ստրկութեան վրայ:

Բուլղարինը զգաց, թէ հրապիսի վտանգ է սպառնում իւր թերթին նոր հրատարակութեան կողմից, և սկսեց նախ լրագրական չօգուածներով ընդդիմադրել, մեղադրելով հակառակորդներին, թէ նրանք կամենում են «արիստոկրատիամի սկզբունքը» հաստատել ռուսաց կեանքի մէջ: Բայց Պուշկինը, որ շատ լաճախ Բուլղարինին համեմատում էր Ֆրանսիական հռչակաւոր լրտես Վիդոկի հետ, այնպիսի կտրուկ պատասխան տուեց, որ նա վախեցաւ և աշխատեց, որպէսզի կառավարութիւնից արգելուի այլ ևս այդ հարցի մասին վիճել: Հազիւ մի տարի բոլորելով «*Интерат. Газета*»-ն խափանուեց: Սա զգալի կորուստ էր Պուշկինի ընկերների շրջանի համար: Դեւ՝վիդի վրայ այնպէս ազդեցին Բենկենդորֆի սպառնալիքները, որ նա այնուհետեւ հիւանդացաւ և մեռաւ: Այս լուրը Պուշկինը ստացաւ Մոսկուայում, իւր հարսանիքից մի քանի օր առաջ: Նա գրում էր Պլեսնեւին. «Ոչ ոք աշխարհիս երեսին ինձ մօտիկ չէ եղել Դեւ՝վիդի պէս: Առանց նրան մենք կարծես որբացած ենք: Ի՞նչ անենք—պիտի համաձայնուենք. հանգուցեալ Դեւ՝վիդ—այն, հանգուցեալ: Ողջ եղիր—և աշխատենք կենդանի մնալ»: Վերջին խօսքերի մէջ երևում է Պուշկինին յատուկ սովորութիւնը՝

դիմագրելու կեանքի պատահարներին հաշտուելով անհրաժեշտի հետ:

1830 թ. դարձան Պուշկինը Պետերբուրգում լսեց, որ Նատալիա Գոնչարովը իւր վեղեկութեամբ փախում է և հիացնում է ամենքին այն տոնախմբութիւններին և զուարճութիւններին, որոնք տեղի էին ունենում Մոսկուայում կայսերական ընտանիքի այցելութեան առթիւ: Նա զուէր կորցրած շտապեց Մոսկուա և վերանորոգեց իւր հետապնդումները: Բենկենդորֆը բացատրութիւն պահանջեց, թէ ինչու է առանց թողալութեան հեռացել Պետերբուրգից, աւելացնելով, որ «այս ամպագայ ընդ որ հետեանքները նա պիտի վերագրէ իւր սեփական վարմունքին» (Դրանից առաջ Պուշկինը լանդիմանութիւն էր ստացել, ինչո՞ւ մի պարանոցէսի եկել էր Փրակով, և ոչ թէ իւր նախնայի աղնուականի նշանադրեստով): Պուշկինը պատասխանեց, որ 1826 թուից նա, ձմեռը անց կացնելով Մոսկուայում, իսկ աշունը գիւղում՝ երբեք թողալութիւն չէ խնդրել, միևնույն ժամանակ ասում էր, թէ սրպիսի դառնութիւն են պատահում իրան այն լանդիմանութիւնները, և ակնաբանութեամբ Բուլգարինի վրայ՝ աւելացնում էր, որ Բենկենդորֆն է իւր միակ պաշտպանը. «եթէ զուր վաղը մինիստր չլինէ՞ք՝ միւս օրը ինձ բանտը կը նստեցնեն»:

1830 թ. ապրիլի 21-ին Զատիկի օրը Պուշ-

կինը նորից առաջարկութիւն արեց օր. Գոնչարովին (ծն. 1813) — այս անգամ առաջարկութիւնը ընդունուեց: Այս ընտանիքը պատկանում էր հասարակական բարձր շրջանին, բայց նիւթապէս քայքայուած էր: Սրա գլուխն էր պապը, որի արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնը տապալուելու վրայ էր, առձեռն դրամ չունենալու պատճառով: Գոնչարովները, գիտենալով որ Պուշկինը մօտիկ է պալատին՝ կամենում էին օգտուել նրա կապերից իրանց դրամական գործերը կարգի բերելու համար և հարսանիքը չէին շտապեցնում, իսկ իրանց աղջկան աշխատում էին մի փոքր հեռու պահել փեսայից: Պուշկինը գիտէր, որ պտակում է մի աղջկայ հետ՝ որը սովոր է աշխարհիկ կեանքին: «Նա ոչ մի կերպ չեմ թող տալ, — գրում էր նա, — որ իմ կի՞նը զրկանքներ կրէ, որ նա չերևայ այնտեղ՝ ուր նա պէտք է փախչի, զուարճանայ: Նա իրաւունք ունի այդ պահանջելու: Նրան հաճելին աւելու համար պատրաստ եմ զոհել բոլոր սովորութիւններս, ամբողջ կեանքս»: Այս բանի համար պէտք էր նշանաւոր եկամուտ ունենալ: Նւ ահա պէտք էր նշանաւոր եկամուտ ունենալ: Եւ ահա աշխատում է «Բորիս Գոդունովի» տպագրութեան թողալութիւնը ստանալ, մի քանի բառեր և դարձուածքներ փոխելով ողբերգութեան մէջ, և շտապում է Պետերբուրգ՝ հօր հետ խօսելու իւր ամպագայ ընտանիքի նիւթական վիճակի մասին: Հայրը նրան բաժին հանեց իւր Բուլգինո կալուած-

քից (Նիժնի-Նովգորոդի նահանգ), և օգոստոսին Պուշկինը ուղևորուեց ասնտեղ՝ ժառանգութեան թղթերը ձեռք բերելու նպատակով. այս թղթերը նրան հարկաւոր էին կալուածքը գրաւ դնելու համար: Այդ ժամանակ խոլերան արդէն հասել էր Նիժնի-Նովգորոդի նահանգը և մօտենում էր Մոսկուային: Բողբինոն շրջապատուեց կարանտինով: Պուշկինը մի քանի անգամ փորձեց դուրս գալ այս ծուղակից, բայց իզուր: Նա ստիպուեց աշունը և ձմեռը անց կացնել գիւղում: Այս ամիսները նրա ստեղծագործութեան ամենաարդիւնաւոր միջոցն էին: Այստեղ նա վերջացրեց «Օնեգինը», գրեց «Ժլատ ասպետ», «Մոցարտ և Սալիերի», «Քարէ հիւր», «Կոլոմնայի տնակը», «Բեկիինի վէպիկներ» (5 հատ), «Խնջոյք ժանտախտի ժամանակ» և մօտ երեսուն մանր ոտանաւորներ: Այս բոլոր գրուածքները հասունացած տաղանդի արտադրութիւններ են բանաստեղծը կատարելապէս ինքնուրոյն է և իրականութեան հետեող: Նա աւելի և աւելի լաճախ է դիմում այժմ արձակ ոճին, նախատեսելով վէպի ապագայ մեծ նշանակութիւնը:

Ընթերցող հասարակութիւնը ծանօթանում էր «Օնեգինի» հետ մաս-մաս, — և վառ հետաքրքրութեամբ հետեւում էր վէպի բովանդակութեան զարգացմանը: Եւզ. Օնեգինը նոյն Ալէկոն է, միայն թէ իրականացրած, ռուսական շրջանի մէջ տեղափոխուած, իւր բոլոր լաւ և վատ կողմերով: Վէպի բո-

վանդակութիւնը շատ պարզ է. գաւառական օրիորդը սիրահարում է մայրաքաղաքից գիւղ եկած աւուծին, որը սակայն նրան չէ հասկանում և խրատներ է տալիս ուրիշ անգամ զգոյշ լինելու: Յետոյ այդ աղջիկը, Տատեանան, մարդու է գնում մի գեներալի և դառնում է աշխարհիկ կին: Օնեգինը այս անգամ ինքն է նրան սիրահարում, բայց մերժում է ստանում: Օնեգինը սովորական ռուս ազնուական է, որը քիչ-շատ կարդացել է, վաղ է ծծել կեանքի հիւթը և սկսել է ձանձրոյթ ու անձկութիւն զգալ: Ոչ մի տեղ նա գործ չէ գտնում, կեանքը նրա համար կորցնում է իւր հրապուրելի Բանաստեղծը ցոյց է տալիս Օնեգինի կեանքի ոչնչութիւնը, նրա եսականութիւնը, միաժամանակ բալրոնական հերոսների ազդեցութիւնը նրա վրայ, բայց այնու ամենայնիւ ընթերցողը միշտ կարեկցում է նրան, իբրեւ աննպատակ գոյութեամբ մաշուող մարդու: Տատեանայի պատկերը Պուշկինի նկարագրած կանացի պատկերներից լաւագոյնն է, և նրա վերջին պատասխանը Օնեգինին — «Նա ձեզ սիրում եմ — ինչո՞ւ ծածկեմ, — բայց ես ուրիշին եմ տրուած և չաւտեան նրան հաւատարիմ կմնամ», համարում է ռուս կնոջ անձնազոհութեան նշանաբան:

Պուշկինի այս շրջանի գրուածքների մասին կարելի է ամբողջապէս ասել այն՝ ինչ որ լեհացի բանաստեղծ Միցկևիչը գրում էր նրա մահագոյժի

մէջ.—«Եթէ գոյութիւնն չունենային Բայրոնի ստեղծագործութիւնները՝ Պուշկինին կհրատարակէին մեր դարի առաջնակարգ բանաստեղծ»։ Միցկեւիչը մի քանի ժամանակ անց էր կացրել Մոսկուայում և Պետերբուրգում Պուշկինի հետ. շատ անգամ նրանք խօսել էին «ապագայ ժամանակների մասին, երբ ազգերը վէճերը մոռանալով՝ կմիանան մեծ ընտանիքի մէջ»...

Վերադառնալով Մոսկուա՝ Պուշկինը գրաւ դրեց իւր կալուածքը Խնամակալական խորհուրդի մէջ 38 հազարով, որոնցից 11 հազարը տուեց զոքանչին իւր հարսնացուի օժիտը պատրաստելու համար, իսկ 10 հազարը փոխ տուեց իւր մի ընկերոջը, որը նեղ դրութեան մէջ էր. «հաստատ փող է»... 1831 թ. փետրվարի 18-ին տեղի ունեցաւ նրա պսակադրութիւնը Մոսկուայում:

2.

ՊՈՒԺԿԻՆԸ ԸՄՈՒՍԵԼՅԱԾ

1831—1837

Նկատելի է Պուշկինի ժողովրդական ազդեցութիւնը: Պաշտօնական դրութիւնը և նրա աստատմութիւնը Քաղաքական լրագրի ծրագիրը Պետրոս Մեծի պատմութիւնը գրելու մտադրութիւնը «Мѣднь і Вѣднѣ»²: Հասարակական գրելու մտադրութիւնը «Современникъ»³: Մենամարտութիւնը և մահը պարագլուխները:

Պսակուելուց չտոյ Պուշկինը մինչև մայիս մնաց Մոսկուայում, իսկ չտոյ տեղափոխուեց Յարսկոյէ Սելօ, մասամբ՝ զոքանչից հետև լինելու համար: Այստեղ էր արքունիքը, որի հետ և թագաժառանգի դաստիարակ ժողովրդական: Հետո՞ Պետերբուրգում խորեա տարածուեց, հաղորդակցութիւնը մայրաքաղաքի հետ զժողաբացաւ, և Պուշկինը եօթը ամիս անց կացրեց նեղ բարեկամական շրջանի մէջ, լիչելով մանկութեան երազ օրերը և վաղելով ընտանեկան երջանկութիւնը: Այստեղ նա մտերմացաւ և ապագայ երեւելի գրող Գոգոլի

հետ: Յաճախակի տեսակցութիւնները ժուկովսկու հետ՝ աւելի մօտեցրին նրանց, և Պուշկինը մրցելով իւր «ուսուցչի» հետ՝ զրեց չորս հեքիաթներ, որոնք հրատարակուեցին ժուկովսկու հեքիաթների հետ մէկ գրքովով. այստեղ կրկին «աշակերտը» չաղթեց «ուսուցչին»: Բայց ժուկովսկու ազդեցութիւնը աւելի մեծ էր ուրիշ տեսակետով: Պուշկինը այժմ արդէն ամուսնացած էր, չոգնած էր նախկին տարիների հալածանքներից, հանգստութիւն էր որոնում և միևնույն ժամանակ կամենում էր ստեղծել իւր ընտանիքի համար որոշ հասարակական դիրք: Բայց հասարակութիւնը իւր անդամ չէր ճանաչում մի գրողի՝ որը մեծ աստիճաններ չունէր կամ հարուստ չէր: Եւ ահա ընկերները վճռեցին ձեռք բերել նրա համար քաղաքական լրագրի իրաւունք և նշանակել տալ նրան արքունի պատմագիր, որի պաշտօնը Վարամզիւնի մահից չիտոջ թափուր էր: Այս առաջարկութիւնները համապատասխանում էին Պուշկինի գաղտնի ցանկութիւններին. վաղուց էր նա երազում սեփական թերթ ունենալու մասին և ցանկանում էր գրել Պետրոս Մեծի պատմութիւնը, որի պատկերը միշտ նրան հիացրել էր: 1831 թ. յուլիսին նա գիմում է Բենկենդորֆին, խնդրելով թող տալ իրան հրատարակել քաղաքական-գրական հանդէս և այցելել պետական գիւանատներն ու գրադարանները՝ Պետրոս Մեծի և նրա չաջորդների, մինչև Պետրոս Գ,

պատմութիւնը գրելու համար: «Եթէ թագաւոր կայսրը կամենայ իմ գրիչը գործ դնել քաղաքական յօդուածների համար՝ ես կաշխատեմ ճշտութեամբ և եռանդով կատարել նրա կամքը»: Այդ ժամանակուայ քաղաքական դէպքերը այն վիճակի մէջ էին, որ դրդում էին մտածող ռուսներին խօսելու:

Նոր էր վերջացել Ֆրանսիայում յուլիսեան չեղափոխութիւնը, և լեհաստանում սկսուել էր ապստամբութիւն ռուսների դէմ: «Մտածելու բան կար: Ժողովրդական կամքի և ազգայնութեան ոտնահարուած սկզբունքի դրօշակի տակ (ասում է Աննենկովը), Ֆրանսիան, որ նոր էր այդ սկզբունքը իւր երկրում չախարարել՝ կանգնեց գրեթէ ամբողջովին Ռուսաստանի անհաշտ թշնամիների շարքում: Երկու սլաւոնական ազգերի մէջ սկսուած կռիւը շուտով բերեց այնտեղ, մամուլի մէջ և ամբիոնի վրայ, ռուսաց ժողովրդի և կառավարութեան դէմ առեկութեան, սպառնալիքների և ամեն տեսակ մեղադրանքների մրրիկ, և այս մրրիկը տարածուեց նաև Ռուսաստանի մերձաւոր հարեանների մէջ: Միայն Պուշկինը չէր, որ զայրացած էր մտքերի այս չափազանց կատաղութիւնից, միայն նա չէր, որ մտածում էր, թէ բաւական չէ լոկ դիւանադիտական կռիւը—և թէ պէտք է այս կատաղութեան դէմ կռուի հրաւիրել հէնց իրան՝ հասարակութեան ձայնը: Այն հարցը, թէ որչափ բարոյական է զէնք գործածել քաղաքական աղատու-

Թեան սկզբունքի դէմ մի ժողովրդի նկատմամբ, որին շատ տարիների ընթացքում պաշտօնապէս ընտելացնում էին այդ սկզբունքին՝ այս հարցը չեւոյ էլ մութ էր մնում ուսս ինտելիգենցիայի նշանաւոր մասի համար: Հէնց այս հարցի պատասխանն էր ուղում տալ Պուշկինը»:

Պուշկինին թուլ տրուեց այցելել դիւանատները, իսկ լրագրի մասին նա դեռ ոչ մի դրական պատասխան չտուեցաւ: Բայց բանաստեղծը, չսպասելով այս թուլտուութեանը՝ բարձրացրեց իւր ձայնը ու երկու ոտանաւորներով, «Клеветникамъ Россіи» և «Бородинская годовщина», իւր կարծիքը հրատարակեց արտասահմանեան լարձակումների դէմ: Այստեղ նա ռուսաց և լեհացոց կռիւրդուրս է բերում ոչ իբրեւ ազգային կռիւ, այլ իբրեւ պատմական, հին տնային վէճ, որ սկսուած է սլաւոնական ցեղերը ռուսաց ծովի մէջ ի մի խառնելու նպատակով, և Նւրոպան իրաւունք չունի Ռուսաստանն ատելու: «Գուք անգելի էք միայն լեզուով—փորձեցէք և գործով», և մարտի է կանչում «արտասահմանեան զրպարտիչներին»: Բայց խօսելով լաղթուած լեհացիների մասին՝ նա բացազանչում է. «կռուի մէջ ընկածը անվնաս է, թըշնամիներին մենք ոտնակոխ չենք արել փոշու մէջ, և նրանք անարգանքի երդ չեն լսի ուսս բանաստեղծի քնարից»: Այս ոտանաւորները հրատարակուեցին ժուկովսկու «На взятіе Варшавы» ոտա-

նաւորի հետ առանձին բրօշլւրով և անթիւ օրինակներով տարածուեցին ամեն կողմ: Հասարակութեան մի մասը սառնութեամբ ընդունեց այս բանաստեղծութիւնները, բայց մեծամասնութիւնը ուրախացաւ, որ կարողացաւ որեւէ պատասխան գտնել իւր հոգին տանջող մութ հարցի համար: Գոհ էր և կառավարութիւնը: Նոյեմբերի 14-ին Պուշկինը պաշտօն ստացաւ կրկին արտաքին գործերի նախարարութեան մէջ 5000 ռ. ռոճկով, իբրեւ առանձին կայսերական շնորհ:

Թուում էր թէ ամենքը կամենում էին նպաստել Պուշկինի մտադրութեանը՝ նոր ընտանեկան կեանքը որեւէ մեծ ազգասիրական գործի հետ շաղկապելու, այնու ամենայնիւ՝ չնայելով իւր տաղանդին և աշխատասիրութեան՝ նա չկարողացաւ գլուխ բերել ոչ չապրի հրատարակութիւնը, ոչ էլ պատմութիւնը: Պատճառները թէ արտաքին հանգամանքների մէջ էին և թէ աւելի նրա հոգեկան տրամադրութեան մէջ:

Պուշկինը յոյս ունէր իւր լրագրի շուրջը խմբել լաւագոյն ուժերը՝ ռուսաց կեանքի պայմաններն ու կարգերը, «իրերի ուժը» պարզաբանելու և կառավարութեան կարգադրութիւնները մեկնելու համար: Ժուկովսկու պէս՝ նա արդէն պահպանողական էր: Հասարակութեան ոգու բոլոր ձգտումներն ու յոյսերը, մտածում էր Պուշկինը, հաւաքւում են կառավարութեան, իբրեւ պատմական

շտեմարանի մէջ. այստեղ նրանք պահուում են՝ մինչև որ մշակուեն երկար դատողութեամբ և երկրի լաւագոյն մարդկանց խորհրդակցութեամբ, ու ապա նորից լոյս աշխարհ են գալիս, դառնալով հիմնարկութիւններ, և այսպիսով վերադառնում են կրկին ժողովրդի մէջ: «Ոչ ամօթ է, ոչ էլ ստորութիւն անպաւան հնազանդուել այսպիսի դիւրազգած իշխանութեան, լինի սա միահեծան թէ նահապետական և ալէն»: Այս հայեացքների հետ Պուշկինը շողկապում էր այն համոզմունքը, թէ աղնուակա-նութիւնը պէտք է լինի անկախ միջնորդ ժողովրդի և կառավարութեան մէջ: Որքան էլ Պուշկինը համապատասխան համարէր այս հայեացքները կառավարութեան քաղաքականութեանը՝ այնու ամենայնիւ սրանց տարածելու համար հարկաւոր էր մի անհակ կենդանի լեզու, ոգեւորութեան պէս մի բան, իսկ Պուշկինը շուտով համոզուեց, որ Բենկենդորֆը արգելք կ'լինի այս եղանակով անգամ խօսելու: Ուղիղ է, 1832 թ. նա ստացաւ լրագրի իրաւունք, նոյն-իսկ գնաց Մոսկուա գործը կազմակերպելու, բայց միևնույն թուականին Բենկենդորֆը հրաւիրեց նրան իւր մօտ և լանդիմանեց, որ նա Դեյվիդի ընտանիքի օգտին հրատարակած ժողովածուի մէջ տպագրել էր «Ангаръ» ոտանաւորը սովորական գրաքննիչի թուլտու-թեամբ, առանց կայսեր ներկայացնելու: Պուշկինը ստիպուած էր բացատրութիւն տալ, բայց լաւ հաս-

կանում էր, որ Բենկենդորֆը չէ հաւանել բովանդակութեանը, որտեղ դուրս էին բերուած ստորուկն ու իշխանը և ամեն մէկը գործում էր իւր գրութեան և կոչման օրէնքներով: Սրանից չետոյ նա գրում էր ընկերոջը իւր լրագրի մասին. «Քնչ ծրագիր էք ուղում. քաղաքական բաժինը՝ պաշտօնապէս չնչին, գրական բաժինը՝ էպպէս չնչին: Իմ լրագիրը կ'լինի «Северная Пчела»-ից մի փոքր վատ», և չկամեցաւ ինքը լինել այսպիսի մի լրագրի խմբագիր-հրատարակիչը:

Նոյնպէս ամուլ եղաւ «Պետրոս Մեծի պատմութիւնը» գրելու միտքը: Մինչև այդ ժամանակ նա հիացմունքով էր վերաբերում այս մեծ նորոգչի գործունէութեանը: Այժմ, աւելի մօտիկ ծանօթանալով նրա թագաւորութեան մանրամասնութեանը՝ նա սկսեց լսել զոհերի ողբն ու աւերակների ժխորը և աւելի համոզուեց, որ նա է ջախջախել հին աղնուականութեան ոյժը: Պետրոս Ա-ը թւում էր նրան մի սարսափելի մրրիկ, որը ճանապարհին, առանց խտրութեան և խղճահարութեան, տապալում է ամեն ինչ: Պետրոսը նրա աչքում կրկնակի անձնաւորութիւն էր — և՛ պետութեան հանձարեղ հիմնադիր, և՛ Աստուծոյ պատուհաս: Բանաստեղծական վառ երևակայութեամբ տեղափոխուելով հեռու անցեալը և հզօր կերպով զգալով այնտեղ կատարուող սրտաճմլիկ ողբերգութիւնը՝ նա չզիմացաւ — նա չափազանց սիրում էր

լաղթուածներին, իրանց դատը կորցրածներին, չափազանց զայրանում էր, երբ լաղթողները պարծենկոտութեամբ տօնում էին լաղթութիւնը, թէ-կողզ ալս լաղթութիւնը պատմական անհրաժեշտութիւն լինէր։ Նրանից ամենքը սպասում էին հիացած նկարագրութիւն, իսկ նա արդէն չէր կարող տալ ալդ։ Պատմութիւնը աչնպէս էլ չգրուեց։

Իւր նոր հայեացքը Պետրոսի վրայ՝ Պուշկինը արտայայտեց «Мѣдный Всадникъ» քերթուածով։ Հերոսը, հին աղնուական տոհմի ալս սերունդը, մի չնչին աստիճանաւոր, կորցնելով Նեւայի վարարման ժամանակ իւր սիրածին՝ վշտից խելագարում է և համարձակում է մեղադրել Պետրոս Մեծին բոլոր իւր անբախտութիւնների մէջ ու սպառնալիքներ կարգալ նրա բրոնզէ արձանին, նրա մէջ տեսնում է նա աչն մարդուն, որ կործանել է իւր ընտանիքի քաղաքական նշանակութիւնը, ոտորացրել է իրան մինչև անտուն պաշտօնեայի աստիճանը և ահա ալժմ էլ, կողմնակի կերպով, խորտակել է իւր սէրը։ Քերթուածի տպագրութիւնը արգելուեց։

Իւր ընդարձակ մտադրութիւնները իրագործել Պուշկինին խանդարում էին և նրա անձնական կեանքի նոր պայմանները։ Յարսկոյէ Սեւլիցի նա ընտանիքով տեղափոխուեց Պետերբուրգ։ Նրա կինը, Նատալիա Նիկոլայեւնան, փոքրուց սովոր լինելով ուրախ, զբօսասէր կեանքի՝ լինում էր բո-

լոր պարահանդէսներին, երեկոյթներին, ներկայացումներին, համերգներին։ Նրա գեղեցկութիւնը չուտով ամենքի, նոյն-իսկ կայսեր ուշադրութիւնը գրաւեց։ Պուշկինը ամեն տեղ ուղեկցում էր կնոջը և հպարտանում էր նրանով։ Մենակ թափառում էր նա մինչև ուշ գիշեր պարահանդէսների սենեակներում, շքաղղեսաներով շրջապատուած, կամ որեւէ անկիւնից նայում էր, ինչպէս աշխարհիկ թուկանները պտտում էին իւր կնոջ շուրջը։ Լաւ է, եթէ ալդ հասարակութեան մէջ նրան վերաբերուէին իբրև հաւասարի։ Նա զգում էր, որ իրան, բարձր աստիճաններ, շքանշաններ, մեծ հարստութիւն չունեցող մէկին, ալդտեղ նայում են եթէ ոչ արամարհանքով՝ գոնէ վիրաւորական հովանաւորող հայեացքով, որովհետև ինքը միայն գրող էր։ Մեծ մասը չէր հասկանում, թէ ինչն են սիրալիր դէպի նա թաղաւորն ու կայսերական տան բոլոր անդամները։ Եւ ահա Պուշկինի հիւանդոտ ինքնասիրութիւնը ամեն մի չնչին անուշադրութիւն, ամեն չվերապարձրած ալցելութիւն արհամարհանքի տեղ էր ընդունում, և ալս պատճառով նա չատանգամ անախորժութիւններ էր ունենում։ Շուրջը ամենքը ուշի ուշով հետևում էին նրա և տիկնոջ ամեն մի անզգոյշ քալին, խօսքին, որպէսզի բամբասանքների նիւթ դարձնեն։ Նա շարունակ լարուած զրութեան մէջ էր և նախանձախնդրութեամբ հսկում էր, չլինի թէ աշխարհի բամբասանքները

իւր ընտանեկան հանգստութիւնը խանգարելու առիթ դառնան:

Պուշկինի վիճակը ծանրացաւ մանաւանդ՝ երբ 1834 թ. չունուաբի 1-ին նրան նշանակեցին կամեր իւնկեր (ստորին պալատական պաշտօնեայ): Մի քանիսի ասելով՝ այս բանը աչն նպատակով էր արուած, որ նրա կինը հնարաւորութիւն ունենար միշտ հրաւիրուելու պալատական պարահանդէսներին, բայց «ի հարկէ,—գրում էր Պուշկինը Վեպեմսկուն,—կայրը մտածում էր իմ աստիճանի, ոչ թէ իմ տարիքի մասին, և անկասկած չէր ուզում իմ ինքնասիրութիւնը վիրաւորել»: Բայց նա խկապէս վիրաւորուած էր—այս պաշտօնը տրոււմ էր առհասարակ երիտասարդներին: «Արում են (գրում էր նա կնոջը), որ մենք պէտք է զոյգ-զոյգ ման գանք՝ ինչպէս ինստիտուտի աշակերտուհիք: Նրեւակալիր, որ ես իմ ալետր մօրուքով պիտի ընթանամ անմօրուս պատանիների կողքին—նչ մի կերպով»: Նա ստիպուած էր ներկայ գտնուել պալատական բոլոր հանդէսներին, պատարագներին, իսկ եթէ չէր գնում՝ ստանում էր խիստ լանդիմանութիւն: Պուշկինը, հէնց որ հնարաւոր էր լինում՝ հիւանդ էր ձեռնում կամ հանդէսներից մի քանի օր առաջ հեռանում էր Պետերգուրգից և ամեն անգամ, երբ ստիպուած էր լինում հազնել կամեր-իւնկերի չքաղգեստը՝ զգում էր իրան վատ և գրգռուած:

Այս պալատական կեանքը, ընդունելութիւն-

ները, պարահանդէսները, կնոջ զգեստներն ու դարդերը անագին ծախսեր էին պահանջում, իսկ հայրական կալուածքները գրեթէ բոլորովին աւերուած էին: Նա պէտք է յոյս դնէր իւր սեփական աշխատանքի վրայ: «Պսակուելիս ես միտք ունէի ծախսել առաջուանից երեք անգամ աւելի, իսկ դուրս եկաւ տասն անգամ», գրում էր նա արդէն Յ.—Սելուից, իսկ Պետերբուրգում կեանքը աւելի թանգ էր: «Փողն ինձ հասնում է աշխատանքով, իսկ աշխատանքը պահանջում է առանձնութիւն: Չունիմ ես ազատ, ամուրի կեանքի պարագլութիւնը, որ անհրաժեշտ է գրողի համար»: Նա շարունակ աշխատում էր: Նա իրան լատուկ եռանդով սկսեց ալցելել դիւանատները և նիւթեր հաւաքել Պետրոս Սեծի պատմութեանը համար: 1832 թ. նա շտապով գրեց Дюбровскій վէպը, իսկ 1833 թ. ամառանոցից ամեն օր ոտով գնում էր դիւանատուն և նիւթեր հաւաքում: Պատահաբար ձեռքն ընկան Պուգաչեւի (1772 թ.) ապստամբութեան վերաբերեալ նիւթեր: Նա լափշտակուեց այս դէպքի ուսումնասիրութեամբ, և օգոստոսին արդէն երկու ամսով արձակուրդ խնդրեց, որպէս զի ալցելէ աչն տեղերը, ուր բռնկել էր այս խռովութիւնը: Նա գնաց Ղազան, Սիմբիրսկ, Ուլէյբուրգ, Ուրալսկ, ուր հասարակութիւնը նրա պատուին ճաշկերպութ սարքեց, և վերջը առանձնացաւ Բոլդինօ: Ամեն տեղ նա տեսնում էր ապստամբութեան ականատես ծերունիների հետ

և հաւաքում էր բանաւոր աւանդութիւններ այն ժամանակուայ մասին: Իւր գիւղում առանձնացած, նա շտապեց վերջացնել «Պուգաչեւի ապստամբութեան պատմութիւնը», և մի վէպ նոյն ժամանակամիջոցից (որը չեւոյ վերամշակելով անուանեց «Капитанская дочка»): Կնոջը նա գրում էր. «Կարգի եմ բերում իմ պատմութիւնը, իսկ ոտանաւորները դեռ քնած են: Եթէ թաղաւորը թոյլ կտայ պատմութիւնս՝ մենք զուտ 30 հազար կունենանք: Կվճարենք պարտքերի կէսը և քէֆով կապրենք: Շատ կարօտել եմ քեզ: Եթէ չամաչէ՝ կվերադառնալի քեզ մօտ, ոչ մի տող չգրելով: Կնիկ, կնիկ, ես աշխարհէ աշխարհ թափառում եմ, երեք ամիս ապրում եմ խուլ անապատում, ինչի համար, եթէ ոչ քեզ համար, կնիկ, որ դու հանգիստ լինիս և փալլես՝ ինչպէս վաղել է քո տարիքին և քո գեղեցկութեանը: Պահպանիր ուրեմն դու էլ ինձ: Տղամարդու կեանքի հետ անբաժան հոգիների վրայ մի աւելացնէր ընտանեկան անհանգստութիւն, խանդոտութիւն և այլն»:

Վերադառնալով Պետերբուրգ՝ նա ներկայացրեց կապրին իւր «Պուգաչեւի ապստամբութեան պատմութիւնը» և հրատարակելու իրաւունքը ստացաւ: Բացի այդ (հէնց այդ ժամանակ նրան նշանակեցին կամեր-իւնկեր) գրքի տղադրութեան համար փոխարինաբար տուին 20 հազար ռուբլի: Բայց նրա համար աւելի և աւելի դժուար էր դառ-

նում ապրել Պետերբուրգում: Իւր տարեկան ծախսերը նա հաշւում էր 30 հազար ռուբլի, իսկ եկամուտները շատ անորոշ էին: Միևնոյն ժամանակ և ծնողների դործերը բոլորովին խառնուեցին: «Խնչ անեմ: Պէտք է նրանց կալուածքը ձեռքս առնեմ, իսկ հօրս ռոճիկ նշանակեմ: Նոր պարտքեր, նոր գլխացաւանքներ: Իսկ պէտք է. կկամենալի և հօրս ծերութիւնը հանգստացնել, և՛ լև եղբօրս գործերը սարքել»: Այնուհետև և՛ հայրը, և՛ եղբայրը միշտ նրան էին գիմում, պահանջելով ծախսի փող: Միւս կողմից՝ զոքանչն էլ ամեն կերպ վիրաւորում էր նրան և ստորացնում կնոջ աչքում, մինչև անգամ զանազան բամբասանքներ էր տարածում նրա մասին Մոսկուայում—և բոլորը նրա համար, որ չէր կամենում յօժարակամ վճարել Պուշկինից փոխ առած դրամը: Կամեր-իւնկերութեան հետ կապուած մանր պարտականութիւնները, ինչպէս տեսանք՝ աւելի ևս դառնացնում էին նրա գոյութիւնը:

1834 թ. գարունն ու ամառը կինը երեխաներով անց էր կացնում գիւղում, իւր ազգականների մօտ: Պուշկինը մնաց Պետերբուրգում մենակ, առանց հանգիստ առնելու տեղ ունենալու: Թագաժառանգի չափահասութեան առիթով եղած հանգէսներին նա տանից դուրս չեկաւ, հիւանդ ձկանալով, որպէսզի ստիպուած չլինի կամեր-իւնկերի շքազգեստը հագնել: Միևնոյն ժամանակ նա իմացաւ, որ իւր նամակագրութիւնը կնոջ հետ՝ փոս-

տատանք բացում, է և նամակների պատճէնը ուղարկում է Երրորդ բաժինը: Այս նրան սատարիկ ղալբացրեց: Նրա կեանքը անտանելի էր դառնում: Նա սկսեց մտածել հրաժարականի մասին և գրում էր կնոջը. «Անախորժ է կախումը, մանաւանդ երբ քսան տարի մարդ անկախ է եղել: Կախումն և տնտեսական անկարգութիւնը սարսափելի են ընտանիքի մէջ, և սնախառութեան ոչ մի աջողութիւն չի փոխարինի հանգստութեան և զոհութեան... Մաղձը ինձ չուզում է, բայց մաղձից ալտեղ չես փրկուի: Լաւ կլինէր փակուել Բողոքինոյում, բայց դժուար է: Մի բարկանար, կնիկ, և վատ մի բացատրեր իմ խօսքերը: Երբէք մտքովս չէ անցել մեղադրել քեզ իմ կախուած դրութեան մէջ: Ես պէտք է քեզ հետ պսակուէի, որովհետեւ առանց քեզ անբախտ կլինէի ամբողջ կեանքումս, բայց ես չպէտք է ծառայութեան մտնէի և որ աւելի վատ է՝ խճճէի ինձ գրամական պարտաւորութիւններով: Ընտանեկան կեանքի կախումը դարձնում է մարդուն աւելի բարոյական: Այն կախումը, որ մարդս իւր վրայ է դնում փառասիրութիւնից կամ կարիքից՝ ստորացնում են նրան: Այժմ նրանք նաչում են ինձ վրայ՝ իբրեւ մի ծառայի վրայ, որի հետ կարելի է վարուել՝ ինչպէս ուզում են»... «Ո՛հ, երանի թէ փախչէի մաքուր օդի մէջ... Բո առաջ մեղաւոր եմ. փող կար, բայց տարուեցի: Բայց ինչ անեմ: Ես այնպէս մաղձոտ էի, որ պէտք է մի

բանով ցրուէի: Բոլորը նա է մեղաւոր, բայց Աստուած նրա հետ, միայն թէ ազատ թողնէր»:

Պուշկինը ուղիղ որ չուխի սկզբին հրաժարական տուեց, խնդրելով միայն՝ թող տալ շարունակել ալցելել դիւանատները: Ժուկովսկին և ուրիշ բարեկամները շտապեցին «խելքի» բերել նրան. թաղաւորը մեղադրեց նրան ապերախտութեան մէջ և յայտնեց, որ մտադիր չէ նրան պահել կամքին հակառակ, իսկ դիւանատները ալցելել չէ կարող թող տալ, որովհետեւ այս իրաւունքը պատկանում է միայն իշխանութեան վստահութիւնը վաշելողներին: Պուշկինը իսկոյն լեռ առաւ հրաժարականը. «Ես չեմ կամենում, որ ինձ կարողանան կասկածել ապերախտութեան մէջ»: Զմեռը կնոջ քոյրերը ապրում էին նրա տանը, որով ծախսերը աւելացան: 1835 թ. հրատարակած «Հուսար»-ու «Պիկ Աղջիկ» չկարողացան նրա պէտքերը լրացնել: Նիւթական հանգամանքները (60 հազար պարտք) վերջապէս այնպէս վատացան, որ նա ոչ մի ուրիշ ելք չգտաւ՝ բացի կառավարութեան դիմելուց, խնդրելով փոխ տալ իրան 30 հազար ռուբլի և հանել այնուհետեւ իւր ունեցից: Նրա խնդիրքը կատարուեց: Այսպիսով նրա պարտքը զանձարանին հասաւ 50 հազարի: Մի կերպ պարտքերը վճարելով՝ նա առանձնացաւ Միխայլովսկի և իղուր սպասում էր ողորութեան: «Ես շարունակ անհանգիստ եմ և ոչինչ

չեմ գրում, իսկ ժամանակը անցնում է,—գրում էր նա իւր կնոջը:—Դու չես կարող երեակալել, ինչպէս արագ է բանում երեակալութիւնը, երբ մենակ նրստած ես լինում չորս պատերի մէջ կամ զբօսնում ես անտառում, երբ ոչ ոք չէ խանդարում քեզ մտածել: Եւ ինչի մասին եմ մտածում: Ահա ինչի: Ինչո՞վ պիտի ապրենք: Հալոս կարողութիւն ինձ չի թողնի—կէսը արդէն վատնել է: Թագաւորը է թողնում ինձ ոչ կալուածատէրերի, ոչ էլ հրապարակախօսների շարքը գրուել: Գրել փողի համար՝ վկայ է Աստուած, չեմ կարող: Մենք մի գրող հաստատ արդիւնք չունինք, իսկ հաստատ ծախք 30 հազար: Սրանից թիւ զուրս կգայ, Աստուած գիտէ: Միխայլովսկում ամենը գտալ առաջուալ պէս, բացի նրանից, որ այստեղ չկայ այլ ևս իմ դպեակը... Ամենը իմ շուրջը ինձ ասում է, որ ծերանում եմ:

Գործերը ուղղելու համար Պուշկինը վճռեց մի ժողովածու լոյս ընծայել, բայց երբ շատ նիւթ հաւաքուեց՝ նա մտածեց «Современникъ» եռամսեայ գրական հանդէս հրատարակել, որը պէտք է լինէր Դեյվիդի «Литер. Газета» ի շարունակութիւն, և համախմբելով իւր շուրջը ընդունակ հեղինակներին՝ «իրկին վերադարձներ քննադատութիւնը ընտիր գրողների փոքրիկ շրջանի ձեռքը, որը վայելում է ընթերցողների լարգանքն ու վստահութիւնը»:

Դժուար հանգամանքների մէջ սկսեց Պուշ-

կինը իւր հանդէսի հրատարակութիւնը: Հէնց այն ժամանակ, երբ զուրս էր գալիս № 1-ը՝ մայրը վախճանուեց, և նա ուղեկցեց դիակին Պետերբուրգից մինչև Միխայլովսկի, ուր հողին յանձնեց Ավետողորսկի վանքում, այստեղ մօր գերեզմանի մօտ գնեց նա և իւր համար թաղուելու տեղ: Թէև բաժանորդների թիւը դեռ շատ չէր, բայց Պուշկինը լոյսը չէր կորցնում: «Современникъ»-ի չորրորդ գրքի մէջ լոյս տեսաւ նրա «Կապիտանի աղջիկ» վէպը: Ոճի և բովանդակութեան պարզութիւն, բնաւորութիւնների մեծ մասի և պատկերների իրականութիւն, բարի հեղնութիւն—ահա վէպի յատկանիշները: Այստեղ Պուշկինը պաշտպան է կանգնում «հրէշ» Պուգաչեւին, տալով նրան բարի սիրտ, իսկ հերոսուհի է ընտրում մի պարզ և երկչոտ աղջիկ, որը երկու խօսք իրար հետ կապել չէ կարող, բայց փալլուն մտքի և ուժեղ բնաւորութեան փոխարէն ունի սրտի անկեղծութիւն: Այս վէպի մէջ աւելի է երևում այն փոփոխութիւնը, որ նկատուում է Պուշկինի բոլոր ստեղծագործութիւնների մէջ 1830-ից: «Ողորմած ու չետոյ և որը նա անուանում է «ողորմած ու չետոյ և գթութիւն գէպի ընկածը»: Ամուսնութիւնից չետոյ նա սկսած ունի շատ ուրիշ գրուածքներ, բայց մեծ մասը չէ վերջացրել—հողին անհանգիստ էր, իսկ երբ մտածում էր, որ գրում է Կոպէլի համար՝ յանկարծ ձեռքը թուլանում էր:

Հակառակորդ թերթերը, Պուշկինի վարկը

ձգելու համար՝ սկսեցին հրատարակել, թէ նրա տաղանդը սպառուում է, թէ հասարակութիւնը սառչում է դէպի նա (ուղիղ է, մի քանիսի վրայ վատ էր ազդում նրա հաշտութիւնը կառավարութեան հետ)։ Պուշկինին այս զայրացնում էր։ Նա գրում էր տիկին Օսիպովին. «Սաստիկ գրգռուած եմ։ Հաւատացէք ինձ, կեանքը, որքան էլ ախորժելի սովորութիւն լինի, այնու ամենայնիւ պարունակում է իւր մէջ դառնութիւն, որը նրան բոլորովին զոգուելի է զարձնում։ Աշխարհը—ցեխի զարշելի կոչտ է»։

Մինչ այդ՝ պարտքերը շարունակում էին աճել, ռոճիկը պահւում էր արքունի պարտքը վճարելու համար. նա չոգնել էր զրաւ դնելուց, տոկոսներ վճարելուց, հարուստ երեւելուց, մինչդեռ ոչինչ չուներ։ Նա այն ժամանակ հասկացաւ, որ մարդուս համար ամենաթանկագին ազատութիւնը — անձնական ազատութիւնն է, որը նրան պակասում էր։ Նա արդէն մի ոտանաւորի մէջ հրդում է, որ չէ նախանձում քաղաքական ազատութեանը. «ուրիշ, աւելի լաւ ազատութիւն է ինձ հարկաւոր — ոչ ոքին հաշիւ չտալ, միայն իրան ծառայել և հաճոյանալ. իշխանութեան, շքազգեստի համար չը ծուել ոչ խղճմտանքը, ոչ մտքերը, ոչ էլ վիզը. իւր կամքով թափառել ախտեղ ու աչնտեղ, զարմանալով բնութեան աստուածային գեղեցկութեան վրայ և գեղարուեստների ու ոգեորութեան ստեղ-

ծագործութիւնների առաջ անխօս թաղուել հիացութեան հրճուանքների մէջ — ահա երջանկութիւն, ահա իրաւունքներ»։

Ընդհարումները Բենկենդորֆի և գրաքննութեան հետ կրկնում էին, բանաստեղծի նեարդերը լարուած էին չափազանց աշխատանքից և չուզմունքներից։ Երբեմն բռնկում էր, հակառակ ամեն ջանքերի, նրա դիւրաբորբոք բնութիւնը. նրա մի քանի եպիգրամները, ակնարկները զըրգուում էին շատ ազդեցիկ և ճարպիկ մարդկանց։ Ահա մի օրինակ։ Լուսաւորութեան նոր մինիստր կոմս Ուվարովը, որի օրով աւելի սաստկացան գրաքննական անախորժութիւնները՝ մի երեկոյթի ժամանակ մօտեցաւ Պուշկինին և սկսեց լանդիմանութիւն կարգաւ մի անանուն եպիգրամի համար։ Բանաստեղծը զայրացած լայտնեց, որ ինքը չէ այդ եպիգրամի գրողը, իսկ այժմ կգրէ և կտպէ իւր ստորագրութեամբ։ Այսպէս ծագեց «На выздоровление ЛѹКЪА» բանաստեղծութիւնը, որը աչնպիսի աղմուկ հանեց բարձր շրջաններէ մէջ, որ Պուշկինը կանչուեց Բենկենդորֆի մօտ։ Այսպիսի դէպքեր շատացնում էին բանաստեղծի թշնամիների թիւը։ Նրա դէմ մի ամբողջ դաւադրութիւն կազմուեց, որի զլուխն էին Բենկենդորֆն և Ուվարովը, և առթի էին սպասում նրան կորստի մատնելու։

Պետերբուրգի հասարակութեան մէջ երեսցել էր մի գեղեցիկ և ճարպիկ օտարական, որ իրան

Ֆրանսիացի էր ցոյց տալիս, բարոն Ժորժ Գանտէս, որը ուղղակի սպալի պաշտօնով ընդունուեց ռուսաց ծառայութեան մէջ։ Մի փոքր ժամանակից նրան որդեգրեց հոլլանդական դեսպան բարոն Հեկկերէնը։ Պուշկինի ասելով՝ Գանտէսը վերջինիս ապօրինի դուստն էր։ Գանտէսը հաւանում էր տիկ. Պուշկինի քուրերից մէկին և առանձին սիրալիրութիւն էր ցոյց տալիս նաև տիկնոջը։ Չար լեզուները սկսեցին նրանց մասին վատ լուրեր տարածել։ Պուշկինը հրամայեց չընդունել նրան իւր տանը։ Յանկարծ նույեմբերի 4-ին նա ստանում է երեք անստորագիր նամակ կեղտոտ ակնարկներով։ Նա անհրաժեշտ համարեց վերջ դնել այս խօսակցութիւններին և մենամարտութեան հրաւիրեց Գանտէսին։ Գանտէսը ընդունեց, միայն թէ 15 օր ժամանակ խնդրեց։ Այս միջոցում նա առաջարկութիւն արեց օր. Կատ. Գոնչարովին — Պուշկինը իւր հրաւերը չետ վերցրեց։ Բայց հարսանիքը չլաւացրեց նոր ազգականների փոխադարձ չարաբերութիւնները։ Բամբասանքները չէին դադարում. հասարակութիւնը բաժանուել էր երկու կուսակցութիւնների, որոնցից մէկը պաշտպանում էր Պուշկինին, միւսը Գանտէսին. վերջինների թուումն էր և Բենկենդորֆը։ Սրանք զիտամբ աշխատում էին երկու կողմերն էլ աւելի զրգուել։ Կինը լաւ հասկանում էր, որ պէտք էր հեռանալ Պետերբուրգից, մինչև որ խօսակցութիւնները վերջանային։

Ինքը Պուշկինն էլ մտածում էր զրա մասին, բայց փող չկար։ Վերջապէս նրա համբերութիւնը հասաւ։ Նա մի չափազանց վիրաւորական նամակ ուղարկեց Հեկկերէնին և ստացաւ սրա որդուց մենամարտութեան հրաւեր։ Մենամարտութիւնը տեղի ունեցաւ 1837 թ. յունուարի 27-ին, երեկոյան ժամը 5-ին, Չորնալա գետի մօտ։ Գանտէսը առաջինը արձակեց և վիրաւորեց Պուշկինին ստամոքսի աջ կողմը։ Պուշկինը վալը ընկաւ, բայց վեր քաշուեց, նշան դրեց, արձակեց իւր հակառակորդի վրայ և բացազանչեց՝ «բաւօ», երբ տեսաւ որ նա ընկաւ (վերքը չնչին էր)։ Բենկենդորֆը զիտէր այս մենամարտութեան մասին, բայց ժանդարմներին ուղարկել էր հակառակ կողմը, իբր թէ սխալմամբ։

Պուշկինին փոխադրեցին տուն։ Նա աշխատում էր չվախեցնել կնոջը, բայց պահանջեց բժշկից պարզօրէն լալտնել իրան, ինչպէս է իւր դրութիւնը։ — «Ձեր վէրքը շատ վտանգաւոր է, և ես գրեթէ լոյս չունիմ ձեր առողջանալու վրայ»։ Այն ժամանակ նա ուղարկեց խնդրելու կալսրից չպատմել իւր վկային, կանչեց քահանային, խոտովանուեց և ճաշակուեց։ Մի փոքր ժամանակից պալատական բժիշկը բերեց նրան թագաւորի ինքնագիր նամակը. «Սիրելի բարեկամ, Ալ. Սերգեյեթն մեզ վիճակուած չէ տեսնուել այս աշխարհում՝ ընդունիր իմ վերջին խորհուրդս — աշխատիր մեռնել քրիստոնեայ։ Կնոջդ և երեխաներիդ մասին մի

անհանգստանար — ես առնում եմ նրանց իմ խնամքի տակ»: Պուշկինը օրհնեց որդոց, խնդրում էր իւր վրէժը չառնել, հրաժեշտ տուեց իւր ընկերներին և գրքերին, երկու օր քաջութեամբ սարսափելի տանջանքներ կրեց, և լուսավարի 29-ին վախճանուեց: «Կեանքը վերջացած է, վերջացած է կեանքը» — ահա նրա վերջին խօսքերը:

Հէնց որ Պետերբուրգում տարածուեց թէ Պուշկինը մեռնում է, և չետոյ, թէ մեռաւ՝ ամեն կողմից ամբոխը սկսեց հաւաքուել նրա տան մօտ. կառք վարձելիս ուղղակի ասում էին, «Պուշկինի մօտ», և կառապանները արդէն գիտէին թէ ուր պիտի տանեն: Հարկ եղաւ խնդրելու զինուորներ կանգնացնել տան առաջ: Բոլորը, մինչև անգամ անգրագէտ մարդիկ, պարտք էին համարում նրա դիակին երկրպագել: Ուսանողները և երիտասարդ գրագէտները վճռեցին ձեռքով տանել նրա դագաղը մինչև եկեղեցի: Բենկենգորֆի մարդիկ սկսեցին տարածել, որ Պուշկինի ընկերները կամենում են օգտուել լուղարկաւորութիւնից և միինչ որ դաւադրութիւն են կազմել և որ նրան թաղում են ոչ իբրեւ բանաստեղծի, այլ իբրեւ աղատամտի, ընդդիմադիր կուսակցութեան պարագլխի: Խիստ միջոցներ էին ձեռք առնուած: Մարմինը գիշերով տեղափոխեցին եկեղեցի. փողոցում շարուած էին զինուորներ. հոգեհանգստին ներկայ էին միայն տոմսերով հրաւիրուածները. աջուհետեւ դագաղը

կողպեցին եկեղեցու նկուղում, իսկ փետրուարի 3-ին քաղաքից դուրս տարան, կրկին գիշերով: Ա. Տուրգենեւը, նա, որ պատանի Պուշկինին լիկէոն էր տարել՝ ուղեկցում էր նրա մարմինն մինչև Սվեատոգորսկի վանքը, որտեղ նա թաղուեց իւր մօր կողքին: Այժմ աչնտեղ սպիտակ մարմարէ մահարձանի վրայ քանդակուած է. «Ալէքսանդր Սերգէեւիչ Պուշկին»: 1880 թ. լուսիսի 5-ին Մոսկուայում, ամբողջ ուռս ինտելլիգենտ դասակարգի նուիրաբերութիւններով, անխտիր բոլոր կուսակցութեանց պատկանող գրագէտների ներկայութեամբ, մեծ հանդէսով բացուեց Տվերսկոյ բուլ՝ վարի վրայ բանաստեղծի արձանը. աչդ օրը ազգային գրական տօնախմբութիւն էր:

Կախը վճարեց Պուշկինի բոլոր պարտքերը, թաղել տուեց նրան պետական գանձարանի հաշուով և 50 հազար ռուբլի նուիրեց նրա գրուածքների լիակատար հրատարակութեան համար: Որդոց (երկու տղայ և երկու աղջիկ) և աչրուն թոշակ նշանակուեց: Տիկ. Պուշկինը 1846 թ. երկրորդ անգամ ամուսնացաւ գեն. Պ. Լանսկու հետ:

Է.

ՊՈՐՓԻՐԻ ԳՐԵԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԻԹԵԱՆ ՆՅԱՆԱՍՏԵՂԹԻՒՆԸ

Պուշկինի տաղանդի չափը: Նախորդների ազդեցութիւնը նրա վրայ: Ինքնուրոյնութիւն: Ռէպիսամ և գեղարուեստականութիւն: Բարոյական ազդեցութիւնը ընթերցողների վրայ: Պուշկինը իբրեւ ազգային և եւրոպական բանաստեղծ: Լեզուի մշակում: Պուշկինը և հայերը:

Պուշկինի անունը դիւթիչ հրապոյր ունի ուսուիրթուած մարդու համար: Զարմանալով նրա բանաստեղծութեան շլացնող փայլի վրայ՝ շատերը նրան դասել են Հոմերոսի, Սոփոկլէսի կամ Շէկսպիրի պէս առաջնակարգ համաշխարհային հանճարների շարքում, բայց ճշմարտութեանը աւելի մօտեցած կլինէինք՝ համեմատելով նրան, տաղանդի ոյժի և չափի կողմից, Բայրոնի, Շիլլերի, Ալֆր. Միւսէի, Միցկէւիչի, Վիկտ. Հիւգոյի, Հէյնէի հետ: Բնութիւնից նա օժտուած էր արտասովոր ձիրքերով, դիւրազգաց ըմբռնողութեամբ, վառ երևակայութեամբ և ուժեղ խելքով: Արարական արիւնի խառնուրդը նրա երակների մէջ, անկասկած, ազդեցութիւն ունէր ոչ միայն նրա բնաւորութեան վրայ, որը մինչև վերջ մնաց դիւրաբորբոք, կատաղի բռնկող, ալ և նրա տաղանդի վրայ:

Պուշկինի գրուածքները դրոշմուած են հարաւային բանաստեղծութեան պայծառութեամբ, պարզորոշութեամբ և զգացմունքների կայտառութեամբ: Նրա ահագին լիռողութիւնը զարմացնում էր ընկերներին, որոնց ասելով՝ «ոչ մի կարգացած հատուած, ոչ մի խօսակցութիւն, մտածողութեան ոչ մի բուռն չէին կորչում նրա համար ամբողջ կեանքում»: Սրանով է բացատրւում նրա պատկերների թանձրութիւնը և լեզուի հարստութիւնը:

Ամբողջովին նուիրուելով ստեղծագործութեան՝ նա անդադար աշխատում էր ինքնակրթութեան վրայ և իւրացնում էր թէ՛ նախորդ և թէ՛ ժամանակակից հեղինակներից այն՝ ինչ որ գտնում էր նրանց գրուածքների մէջ կենսունակ: Կեղծ-դասականութիւնից նա ժառանգեց չափի զգացմունք և սեփական ոգևորութեան արտադրութիւնները քննելու սովորութիւն: Սանտիմենտալիսմը թելադրեց նրան բնութեան անարուեստ զաւակների պարզամիտ պատկերներ: Ժուկովսկուց նա փոխ առաւ վեհ հայեացք բանաստեղծութեան վրայ և ոճի գեղեցկութիւն, Բատիւշկովից՝ կեանքի վայելքների փառաբանութիւն և թեթեւ, մարմնացած ոտանաւոր: Ամենից երկար նա մնաց Բայրոնի ազդեցութեան տակ և սովորեց նրանից բնութիւնը կենդանի գծերով նկարագրել ու մարդկային հոգու շարժումները վերլուծել: Բայց ուսուցիչներից ոչ մէկը բոլորովին չկարողացաւ ճնշել նրա բանաստեղծութեան պայծառութեամբ, պարզորոշութեամբ և զգացմունքների կայտառութեամբ:

ստեղծական երեակալութեան ազատ թռիչքը. նոյն-
իսկ նմանողութիւնների մէջ նա մտցնում էր ինքն-
ուրոյնութիւն: Ծանօթութիւնը Շէկսպիրի ստեղ-
ծագործութեան հետ վերջնականապէս զարգացրեց
նրա մէջ տաղանդի անկախութիւնը: «Տաղանդի հե-
տեղութիւնը,—ասում էր նա,—ամօթալի չափը չ-
տակութիւնն է, որը մտաւոր աղքատութեան նշան
է, ալլ վսեմ հաւատ է դէպի սեփական ուժերը, յոյս
է նոր աշխարհներ բանալու, ընթանալով հանճարի
հետքերով»: Եւ իրաւ, Պուշկինը «նոր աշխարհներ»
բաց արեց ռուսաց գրականութեան համար, ազա-
տելով նրան ստրկական կախումից եւրոպական
գրականութեան նկատմամբ և տալով նրան ի ն.ք. ն-
ուր ու ի ն.ք. բնաւորութիւն:

Կեռ լիկէոնում Պուշկինը պնդում էր, որ բա-
նաստեղծութիւնը ինքը կեանքն է և ամեն ինչ նրան
մատչելի է: Նա համեմատում էր բանաստեղծին
արծաղանգի հետ, որը կրկնում է կեանքի ամեն
մի ձայնը ($\gamma\theta\chi\omicron$): Սչս պատճառով նա միատե-
սակ հետաքրքրութեամբ նկարագրում էր աշխար-
հիկ թռեկանի սեղանի մանր զարդերը և Պոլտա-
ւայի ճակատամարտը—բնութեան մէջ ոչ մի ստոր
բան չկար նրա համար: Նրա ստեղծագործու-
թիւնը նոյնչափ բազմակողմանի է՝ որչափ և ինքը
կեանքը: Նրա մէջ տեղ են գտել և՛ զիւղը և մայ-
րաքաղաքը, տարուայ բոլոր եղանակներով, և՛ գիւ-
ղական պառաւը և աշխարհիկ կոկետուհին, և՛ ռուս

տարեգիրը և միջնադարեան առպետը, և՛ սէրը և
վրէժխնդրութիւնը, և՛ վեհանձնութիւնը և ժլատու-
թիւնը—ամենը՝ ինչ որ նա զգացել է, տեսել է,
կարդացել է, ներկան և անցեալը: Պուշկինի ստեղ-
ծագործութիւնը բոլորովին ազատ էր և չէր են-
թարկւում ոչ մի կանխակալ գեղարուեստական կա-
նոնի կամ պայմանական ձևի. միակ օրէնքը նրա
համար՝ իրականութեան հետեւն էր: Բայց սկզբում
նա պատկերացնում էր գլխաւորապէս կեանքի գե-
ղեցիկ կողմերը. միայն վերջը, դիմելով գրութեան
արծակի ոճին՝ նա փորձում էր դուրս բերել և կեան-
քի բացասական երևոյթները, որոնք սակայն՝ նրա
գրչի տակ առաջացնում են ընթերցողի մէջ ոչ թէ
դառնութիւն, զայրոյթ, ալլ թեթեւ հեզութիւն և
հաշտեցնող զգացմունք:

Իրականութեան հետ Պուշկինի գրութեան
մէջ ինքն իրան մտնում էր գեղարուեստականու-
թիւնը: Նա նախ և առաջ գեղարուեստագէտ
էր: Նա գիտէր ամենաչնչին մանրամասնութիւնը
բանաստեղծական դարձնել և կարճ խօսքերով շատ
բան ասել, աչն էլ գեղեցիկ ասել: Ֆրանսիացի գրող
Մերիմէն համեմատում է նրան հին լոյսերի հետ ձևի
և բովանդակութեան մէջ համաչափութիւն պահպա-
նելու և ամեն տեսակ մեկնութիւններից և բարոյ-
ագիտական բացատրութիւններից խոյս տալու
ձարտարութեան կողմից:

Բանաստեղծութիւնը, որպէս գեղարուեստ,

Պուշկինի համար ամեն ինչ էր: «Ա՛յ քեզ բան. բանաստեղծութեան նպատակը ինքը իբրև բանաստեղծութիւնն է», պատասխանում է նա ժուկովսկուն, որ հարցնում էր՝ «ինչ է «Վնչունները» նպատակը: Գեղարուեստը ազատ է որևէ աշխարհային միտումներից, անմիջական ծառայութիւնից՝ կեանքին»:

«Մենք չենք ծնունդ կեանքի լուզմունքների, ոչ էլ ակնկալութեան կամ կռուի համար.— մենք ծնունդ են ոգևորութեան, քաղցր հնչիւնների և աղօթքների համար» («Чернь»): Այս տեսութիւնը զարգացաւ Պուշկինի մէջ մանաւանդ Շելլինգի ազդեցութեան տակ, որի հայեացքների հետ նա ծանօթացաւ արքայադստերից չեռոյ Մոսկուայում: Պահանջելով գեղարուեստական գրուածքից բացարձակ իրականութիւն՝ նա շատ աւելի առաջ գնաց իւր ընթերցողներից, և նրա վերջին արտադրութիւնները, «Բորիս Գոգոլնովից» սկսած, հասարակութեան կողմից աչք ևս նոյն լափշտակութեամբ չէին ընդունուում, որպէս առաջինները: Այս նրան մեծ վիշտ էր պատճառում, բայց նա գերադասեց գնալ իւր շաւղով՝ քան թէ «պար գալ» ընթերցողների առաջ: Նրա մէջ աւելի սկսեց ամրանալ այն համոզմունքը, թէ բանաստեղծը պէտք է միայն իւր համար ապրի: «Պէտք, գին մի տար ժողովրդական սիրոյն... Գութագաւոր ես— ապրիր մենակ»: «Բայց թագաւորն էլ չպէտք է մենակ ապրի,— նկատում է այս խօսքերի առիթով Պիպինը.— նա պէտք է ճանաչէ իւր

ժողովուրդը, որի բախտի համար նա բարոյապէս պատասխանատու է»: Պուշկինը իւր առաջին ոտանաւորներով և քերթուածներով աւելի էր ծառայում կեանքի դրած հարցերի լուծման՝ քան թէ վերջը: Իւր տաղանդի լիակատար զարգացման միջոցին նա դիմում էր ամբոխին, օրինակ, այսպիսի սարսուռ ազդող խօսքերով. «Կորէք ինձանից, թնջ գործ ունի խաղաղ պօէտը ձեզ հետ: Անառակութեան մէջ քարացէք համարձակ— ձեզ չի կենդանացնի քնարի ձայնը: Հոգուն զգուշի էք դուք դադաղների պէս: Ձեր լիմարութեան և չարութեան համար ունեցել էք դուք մինչև այսօր մտրակներ, բանտեր, կացիններ— այդ էլ բաւական է ձեզ, անմիտ ստրուկներիդ»:

Բոլորովին այսպէս չէր Արեմուտքում: Այնտեղ էլ իրականութեան և գեղարուեստականութեան պահանջը տարածուեց Գերմանիայից ամեն տեղ, մանաւանդ Ֆրանսիա: Վիկտ. Հիւգոյի համար էլ Շէկսպիրը «թատրերգութեան աստուած էր». իւր ազատասիրական դարի մէջ նա էլ գեղարուեստի ազատութեան էր ձգտում և այս ազատութիւնը ենթարկում էր միայն ճշմարտասիրութեան: Բայց այս ուղղութիւնը, որը նախորդ մութ երկնայինին տեսնւած անզուսպ ռոմանտիսմից զանազանելու համար, սովորաբար կոչւում է նոր կամ ազգային ռոմանտիսմ՝ ֆրանսիական հողի վրայ ստացաւ հասարակական և քաղաքական նշանակութիւն: Վիկտ.

Հիւզոն ծառայում էր ժողովրդի դեմոկրատական գաղափարներին — բանաստեղծութիւնը նրա համար հասարակական կռիւը առաջ տանելու միջոց էր:

Զարմանալի չէ որ երեսնական թուերին, մանաւանդ լաջորդ տասնամեակներում, երբ ընթերցողները սկսեցին բանաստեղծութեան մէջ որոնել կեանքի որոշակի դրած հարցերի պատասխան՝ նկատուում է առհասարակ սառնութիւն դէպի Պուշկինի ստեղծագործութիւնները: Պիտարեւը մինչև անդամ վնասակար է գտնում նրա գործունէութիւնը: Այժմ հարկաւոր էին ոչ թէ արձագանգ-բանաստեղծներ, այլ քարոզիչ-բանաստեղծներ, որոնք իրանց պարտքը համարէին հետևել ժողովրդի այս կանչին, որին Պուշկինը անէծքով պատասխանեց. — «Ո՛չ, եթէ դու երկնքի ընտրեալն ես՝ քո ձիրքը, աստուածային առաքեալ, մե ր օգտին գործ դիր, եղբայրներիդ սրտերը ուղղիր... Դու կարող ես, սիրելով մերձաւորներին, տալ մեզ համարձակ խրատներ, իսկ մենք կլսենք քեզ»: Յաջորդ գրական շրջանում արդէն գաղափարական հաստատամտութիւնն և ժողովրդի օգտին ծառայութիւնը սրբազան պարտք է համարուում ամեն մի օրինաւոր գրողի համար: Պուշկինը շատ էր կարդում, շատ էր մտածում. բայց զպրոցական կրթութիւնը չէր տուել նրան ոչ հասարակական, ոչ էլ քաղաքական հաստատ համոզմունքներ, և նա կարող էր, իւր արժանաւորութիւնը համարելով «ազատութիւն երգած» լինելը՝

միաժամանակ գրել «Клеветникамъ Россіи» և «Бородинская годовщина»...

Բայց նա բոլորովին խուլ չմնաց դէպի աշխարհի լուզմունքները: Ապացուց՝ այն «ազատամտական զառանցանքը», որով լի են նրա առաջին ոտանաւորները: Թուելով «Մահարձան» ոտանաւորի մէջ իւր արժանաւորութիւնները՝ նա ասում է, որ սիրելի կլինի ժողովրդի համար, որովհետև «իւր քնարով բարի զգացմունքներ էր արծարծում, իւր զաժան դարում փառաբանում էր ազատութիւնը և գթութիւն էր քարոզում դէպի ընկածները»: Նրա բանաստեղծութիւնը այս ողորմածութեան, գթութեան, սիրոյ քարոզով ահագին բարոյական-կրթիչ նշանակութիւն ունեցաւ ռուսների համար: «Ուս բանաստեղծներից ոչ ոք, — ասում է Բելինսկին, — Պուշկինի պէս անվիճելի իրաւունք չէ վաստակել դաստիարակ լինելու պատանիների, հասակաւորների, նոցն-իսկ ծերունիների համար: Նրա բանաստեղծութիւնը երկիր է՝ երկնքով թափանցուած»:

Շատ անդամ վէճ է ծագել, թէ արդեօք Պուշկինը ազգային բանաստեղծ է: Ամենքին զարմացնում էր նրա ընդունակութիւնը ամբողջովին տեղափոխուելու օտարազգի շրջանները, ըմբռնելու ուրիշ ժողովուրդների զգացմունքները և մտքերը, այն աստիճան, որ անկարելի է նկատել, թէ նրա ստեղծագործութիւնը ռուս գեղարուեստագէտի ձեռքի արդիւնք է: Այսպիսի բանաստեղծը, մի քանիսի

կարծիքով (de Vogüé), պատկանում է մարդկութեանը, ոչ թէ մի որևէ ազգի: Բայց եթէ նա այնպէս գերազանց էր երբէք չտեսած երկիրների բնութիւնն և մարդկանց նկարագրելու մէջ, ինչպէս նրա՝ ռուսական նիւթերի նկարագրութիւնը չպիտի լինէր իրական և բնութեանը հաւատարիմ: Ուղիղ է, ժողովրդի առօրեայ հոգները չեն արտայայտուել նրա երկերի մէջ, և նրա մշակումները ժողովրդական հեքիաթների, երգերի՝ միայն ցոյց են տալիս, թէ սրչափ լաւ էր հասկանում նա գիւղացու հոգին: Նա ժողովրդական բանաստեղծ չէր. սակայն, անկասկած, նա մօտեցրեց գրականութիւնը ազգային կեանքին, տեղ տալով նրա մէջ ռուսաց բնութեանը և ռուս մարդկանց: Նրան միշտ ոգևորել է սէրը դէպի մայրենի անցեալը և խորին հաւատը դէպի Ռուսաստանի ապագան: Պուշկինը Ռուսաց առաջին ալիգալին բանաստեղծն է: «Նրա այն գրուածքները, որոնք վերցրած են ռուս մթնոլորտից», կարող է լիովին հասկանալ միայն նա՝ ում հոգին իւր մէջ կրում է զուտ ռուսական տարրեր, ում համար Ռուսաստանը հայրենիք է» (Պոգոլ):

Հաւասարուելով նկարագրութեան ոլորտի և եղանակի մէջ եւրոպական գրողների հետ՝ Պուշկինը ինքնուրույն ազգային բովանդակութիւն էր մըտցնում իւր գրուածքների մէջ և այսպիսով ասում էր եւրոպային իւր խօսքը: Կարգալով նրա ստեղծագործութիւնները՝ օտարազգիները ոչ միայն

ռուսմասիրում էին ռուսաց կեանքը, այլ և ստանում էին ճշմարիտ գեղարուեստական վայելչութիւն: Պուշկինի ոտանաւորների թարգմանութիւնները տաղանդի ոլորտով զարմացնում էին եւրոպացոյց: Նա առաջինն է ռուս բանաստեղծներից, որին կարելի եւրոպական անունը տալ: Բայց նա չկանգնեց եւրոպական դրական շարժման զլուխ—նրա մէջ արեւմտեան ընթերցողը չէր գտնում այն մեծ գաղափարները և կեանքի օրհասական խնդիրները, որոնք չուզում էին այն ժամանակուայ եւրոպան: Միայն Տուրգենևը, Լ. Տոլստոյը, Դոստոյևսկին սկսեցին ներգործական դեր խաղալ և արեւմտեան մտաւոր ու գեղարուեստական զարգացման մէջ, բայց սրանք արդէն Պուշկինի աշակերտներ են:

Պուշկինը վերջացրեց Կարամզինի սկսած գործը— ռուս գրական լեզուի մշակումը: Արդէն նրա լիկէական գրուածքների լեզուն շատ աւելի բարձր էր ժուկովսկու և Բատիւշկովի լեզուից: Նա իւրացրեց մայրենի լեզուի ամբողջ հարստութիւնը: «Նսկկամենայի թողնել ռուսաց լեզուին մի տեսակ աւետարանական լատնագործութիւն», և նա հասաւ իւր նպատակին: Մինչև օրս նրա ոտանաւոր և արձակ լեզուն չունի իւր նմանը ռուսաց գրականութեան մէջ մաքրութեան, ոլորտի և ճաշակի կողմից:

Պուշկինի հետ ասպարէզ դուրս եկան բազմաթիւ բանաստեղծներ, բայց նրա տաղանդի փայլը միջնեցրեց ամենքին: Նրանք կազմեցին նրա դպրո-

ցը, որ նրա անձնաւորութեան մէջ գտաւ նաև իւր պաշտպանը: Նա սկիզբ դրեց ուսւ քննադատութեան և առաջինը գուշակեց աֆսիսի գրողների ապագան՝ ինչպէս են Գողովը, Կոլ'ցովը և Բելինսկին:

Մի քանի խօսք ևս Պուշկինի վերաբերմունքի մասին գէպի հայերը: Հայերի հետ նա առիթ ունեցաւ ծանօթանալու Կիշինեւում և Անդրկովկասում: Մի տեղ, «Գալուբ» քերթուածի մէջ, հայրը անիծելով որդուն՝ բացազանչում է. «դու ստրուկ ես, երկչոտ ես, դու հայ ես»: Եթէ չիշենք որ նա ամենապէս աշաւրջութեամբ և հետաքրքրութեամբ վերաբերուած է հայերին իւր «Էրզրումի ճանապարհորդութեան» մէջ՝ մենք գուցէ տրամադիր լինինք բացատրելու այս դարձուածքը աչնպէս, որ հեղինակը կրկնել է միայն մահմետական աշխարհի մէջ գործածական անէծքի բանաձևը: Պուշկինը ունի չաւարտած ոտանաւորի երկու հատուածներ, որոնց նիւթը վերցրած է հայոց անցեալից: Առաջինի մէջ հայոց Զենդեւէ (?) թագաւորը, հալածելով թշնամիներին, որոնք աւերել են նրա գիւղերն ու դաշտերը՝ խնջոք է սարքում իւր պալատում արքաների, արքայազուների, իշխանների և կտրիճների համար: Իսկ երկրորդի մէջ դուրս է բերուած նրա աղջիկը, որ ագեզեցիկ է՝ որպէս մայրի շուշան, և կախառ՝ որպէս կովկասեան լեռների եղնիկ. ծերունի հայրը պէտք է վճռէ՝ ով է լինելու իւր փեսան և դաշնակիցը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1879 թ.	1	Թաւամազ մկրտ. (սպառ.)	Թարգման. օր. Ն.	— 40
1880 թ.	2	Կարմիր լապտեր	(Տ. Մարկոսեանի	— 30
	3	Մանկական երգեր, Գամառ-Քաթիկայի		— 15
	4	Թովմաս եղբոր տնակը, Թարգմ. օր. Ն. Տ.-Մ.		— 45
	5	Մորեխ և նրա ջնջելու հնար. (սպառ.) Ն. Տ. Բ.		— 10
	6	Նեղ և խոնաւ բնակարանների մասին, Հ. Ա.		— 10
1881 թ.	7	Մոլոխի Թորենացւոյ Աստուծոյ շայոյ (սպ.)		— 80
	8	Փոքրիկ ձեռնարկ գործնական տնտեսութեան		— 50
	9	Գամառ-Քաթիկայի բանաստեղծ. (սպառ.)		— 50
	10	Ռոբէնզոնի պատմութիւն, Թարգմ. Գ. Բ. Ա.		— 60
1882 թ.	11	Ուխտաւորք, աշխ. Ա. Պատկան. (սպառուած)		— 75
	12	Գառնուկ և Լուստատնիկ, Նմիգտի, Թարգմ. Ն.		— 25
	13	Սայաթ-Նովա, աղջկայի երգեր		— 5
	14	Ծննդեան պատմութիւնը		— 10
	15	Աղաթանդեղեայ պատմութիւն		— 1
1883 թ.	16	Գիւղական խալիֆայ, Ա. Սրբաւանանի.		— 50
1885 թ.	17	Վանայ սաղ, Շէքեհի, Ա. Հատոր.		— 75
	18	Փնջիկ, գրեց Աղէքսանդր Սրբաւանան		— 20
	19	Նամուս, վէպ, Ներվանդադէի (սպառ.)		— 1
	20	Ստեփանոսի Տարօն Ասողկան Պատմ. տիեզեր.		— 2
1886 թ.	21	Թիֆլիսեցոյ մուսուր կեանքը, Գ. Տ. Աղէքս.		— 150
1887 թ.	22	Ղեռնդ. պատմադէր		— 2
1888 թ.	23	Սրբազան պատմութիւն (սպառ.)	(Ս. Բ. Սա-	— 30
	24	Գասաղեք կրօնի (ուսուցչ. համ.)	Հակեանի.	— 75
1889 թ.	25	Սոկրատէս, Թարգմ. օր. Թ. Ստեփոյ (սպառ.)		— 10
1890 թ.	26	Պատմութիւն Հայոց, Պաշտանեանի (սպառ.)		— 150
	27	Ուղեցոյց գործնական շերամպաշ. Կ. Մ. Շ.		— 40
1891 թ.	28	Ժամանակագրութիւն Հայոց, Յ. Գարգելի.		— 125
	29	Վարդ-Ուշայի, Սպիւր, Թարգմ. Ի. Յ.		— 10
	30	Նալ և Գամառեանի, Յ. Նմիգտի.		— 20
	31	Աստուած գիտէ արդարեւ ու մեղաւորը, (սպառ.)		— 7
	32	Հասարակ Սովիտի, Վալտերի.		— 10
	33	Լինհարդ և Գերարդու, Պետալուցցի.		— 25
	34	Յաւերուած է գերս պատմութ. Սողկան.		— 20
	35	Նաւի փոքրաւորը, Մ. Ռոգեհն., Թարգմ. Յ. Լ.		— 15
	36	Ուսեհի Յովսէփ, Յ. Սպիւր, Թարգմ. Ի. Յ.		— 15
	37	Մեծապատիւ մուրազկաներ Յ. Պ. (սպառ.)		— 40
	38	Աղգայի ջոջեր, Յ. Պարոնեանի (սպառ.)		— 1

39	Բը-ա-բա, Սիշչևոյ	— 15
40	Շնիկ, Կուլիկովայն, Թարգմ. օր. Ա. Ս. (սպառ.)	— 5
41	Շնդրին, Երեք զրոյցներ	— 10
42	Տարասկոնցի Տարաս, Դօգէլ, Թ. բժ. Թ. Զ.	— 40
43	Օրէշանի կոյսը, Թարգմ. Յ. Ս. (սպառուած)	— 25
44	Յար, Արտառեանի կեանքը, Թարգմ. Պ. Պ.	— 75
45	Գաղափարական քաջանայ, (սպառուած)	— 75
46	Բնտանիքի յոյսը, Թարգմ. օր. Մ. Տ. Յ. (սպառ.)	— 10
47	Հոսիսի ձեռնառարը, Պարոնեանի (սպառ.)	— 1
48	Քիմլա, Բօսկօի, Թարգմ. Ա. Մէլեք-Ալլահլի	— 40
49	Շնդրին, Երեք վէպիկ, Թարգմ. Մ. Աղաբա	— 15
50	Սամայ ծուր, Կարեգին սարկաւազի	— 50
51	Ջաւաթի բուրմունք, Ն. Լալայեանցի	— 25
52	Գաստիարակութիւն, Սպեհա, Թարգմ. Մ. Ա.	— 1
53	Մըռան, Շմիդտի, Թարգմ. Ան. Քալանթար	— 20
54	Խան-Միքան, Մէլանի	— 20
55	Տարաս-Բուրա, Ն. Կօզլի, Թարգմ. Մ. Ա.	— 40
56	Փշրանքներ, Կ. սարի. Յովսէփեանի	— 50
57	Երկու քոյր, Ա. Սալայեանի	— 25
58	Դրախտի բնտանքի գ. տպ. Խրիմ. Հայր. (սպառ.)	— 60
59	Սիբաք և Սամուէլ, գ. տպ. " " (սպառ.)	— 50
60	Փորձանքների բժշկարան, Բըքերի, Թարգմ. Ու.	— 20
61	Մակընթ, Շէկապիլի, Թարգմ. Ս. Մալսոսեանց.	— 50
62	Մակընթ, Շէկապիլի, Թարգմ. Ս. Մալսոսեանց.	— 20
63	Պաստոր, Ս. Բալադեանի և Ս. Քալանթարի	— 5
64	Խօսերա, բժ. Վահ. Արծրունու	— 40
65	Խաղաղ տղայ, Ս. Քամալեանի	— 1
66	Հանրամատչելի բնախօսութ., Վ. Լուսինիլի	— 80
67	Փարատնի աղջիկը, Երէքի, Թարգմ. Կ. Շ.	— 60
68	Խուս Խոս, Յ. Աղաբեանի	— 45
69	Էլքուճա, Կադէշի, Թարգմ. Տ. Փերումեանի	— 5
70	Զորութիւն մօզը, Վան-Դէյի	— 50
71	Զորութիւն բնտանքի Խրիմ. Հայրիկ, գ. տպ.	— 50
72	Սիբաք և Սամուէլ, " " գ. տպ.	— 15
73	Զրոյցներ Հոյի մասին, Ս. Բալադեանի	— 1
74	Մատարաշխութիւն, Ֆլամմար, Թարգմ. Տ. Յ.	— 20
75	Մանուկները Հոգատարութիւն, (սպառուած)	— 15
76	Մուկուչի Հաւիկը, Պ. Նեղլեանօյի, Թ. Ստ. Մ.	— 10
77	Երկու Հեքեան, Կարմէն Սիլվայի, Թ. Ստ. Մ.	— 20
78	Կովկասի գերին, Թարգմ. Պ. Պ. (սպառուած)	— 5
79	Անճոռնի բաղիկը, Թ. Ա. Ա. (սպառուած)	— 40
80	Վէպիկներ, Շիրվանդադէ	— 40
81	Գարշիկի, Ս. Բալադեանի (սպառուած).	— 50
82	Պետրոս Դուրեան, Արշակ Զօպանեանի.	— 50

82	Շնիկօնի կալանատըր, Մ. Հարմանի, Թ. Կ. Գ.	— 60
83	Համէտ, Շէկապիլի, Թ. անդլ. Յ. Խան-Մասեհ.	— 75
84	Քննական պատմ. Հայոց, Ա. Կարապաշ. մասն Ա.	— 1
85	Նոյն, մասն Բ.	— 1
86	Ն. Գ. մասն Գ.	— 1
87	Նոյն, մասն Դ.	— 1
88	Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պալասանեանի, Բ. տպ.	— 1 50
89	Սիւնայ Հնու Կոնք, Յ. Ճանիկեանի	— 2
90	Ուրբեկոյցի մանուկը, Ուրբալի զրոյցներէ	— 10
91	Կոշիկապը երաժիշտ, Տիւտչիլի	— 5
92	Խնձորիները երկրում, Ուրբալի զրոյցներէ	— 10
93	Երկու եղբայր, տիկ. Սօնգուրի, Թարգմ. Պ. Պ.	— 60
94	Միծապ. Մուրացեաններ, Պարոնեանի. գ. տպ.	— 40
95	Նախագիտելիք բուսաբանութեան, Ա. Քիշմիշ.	— 80
96	Հաղալիք մէկը, Ն. Մամիկոնեանի	— 60
97	Խնչաշէ կուղէք, Շէկապիլի, Թ. Յ. Խան-Մասեհ.	— 50
98	Դպրոցական առողջապահութ. բժ. Վ. Արծր.	— 50
99	Կեղեքէլ, վէպ, Վ. Ս. Նեմիրովիչ Դանչենկօի	— 10
100	Գուռը արմաւենին, Վ. Կարշիկի, Թ. Հ. Առաք.	— 5
101	Գուռը Եղգէն, " " " " " "	— 5
102	Ճանապարհորդ դորալ, " " " " " "	— 3
103	Մանկական լսող, պատկերներով.	— 1 20
104	Կետնափորի երկնաւերը, Թարգ. Շիրվանդադէ.	— 15
105	Վրէժ, Գի դը-Մօպասանի, Թարգմ. Լ. Մ. Ա.	— 5
106	Սիւնայ մարտապան, Թարգմ. Տ. Յովհաննիս.	— 15
107	Մուքու, Ուրբալի, Թարգմ. Յ. Օհանեանի.	— 10
108	Անեղեւոյթ Հողագործ, Չ. Կարմիլի, Գ. Լ. Մ. Ա.	— 7
109	Նապաստակ, Թարգմ. օր. Ն. Առլեմանեանի	— 7
110	Ծերունի Մարիօն, Թարգմ. Մեդենիկեանի	— 10
111	Բուհ և Զուրիտ, Շէկա., Թարգմ. Յ. Խան-Մաս.	— 60
112	Ողբային Զօքը, Յ. Պարոնեանի. գ. տպ.	— 1
113	Զրոյցներ Ն. Ռուբակինի, Թարգմ. Մ. Տ.-Անդր.	— 15
114	Բնիկերաւոր Վահանը, տիկ. Ս. Յակոբեանեանի	— 10
115	Անվան դերձակը	— 40
116	Մոխրափորի	— 40
117	Քնած դեղեցիկուհի	— 40
118	Կարմիր գլխարկ	— 40
119	Գուլիկէրը Թղուկները աշխարհում	— 40
120	Գուլիկէրը Հովաները աշխարհում	— 40
121	Նապաստակ և Ողնու գրաւը	— 40
122	Լուսերեանի	— 40
123	Ճշմարտութիւնը միշտ յաղթում է	— 40
124	Օրբօնի Հրաշալի եղջիրը	— 40

125	Դաւիթ Կողպէրֆելդ, Չարլս Դիկկէնսի, Թ. Պ. Պ. 1	—
126	Դաւրէնիւններ, Աննէնոկայա, Թ. Կ. Կիւրազար.	— 50
127	Խժառոյներ, պրոֆ. Ս. Բօզը. Թ. Լ. Ս. Աբաւ.	— 50
128	Ընտիր պատմութեան, Ալ. Ֆ. Իօզէի, Թ. Վ. Փափ.	— 40
129	Հոս կիւն, Ա. Ահարոնեանի	— 40
130	Կեանքի տեսարաններ, Քասիմ	— 50
131	Ոսկի շնորհներ, Յօսիկէ, Թ. Խ. Մարտիրոսեանի.	— 50
132	Գուլիկէրի ճանապարհորդ, Թ. Ղ. Աղայեան.	— 50
133	Թաւառների աշնանային տեղափոխութիւնը	— 5
134	Վենետիկի վաճառականը, Շէկա, Թ. Յ. Խ. Մաս.	— 40
135	Երկրաշարժ և հրաբխ. լեռներ, Լուսիկովիչի.	— 15
136	Վէպիկներ և զրոյցներ, Գիգը Մօպսս, Թ. Շ. Ա. 1	—
137	Բուդդհա, կազմ. Վա. Ս.	— 20
138	Երկրի և երկնքի մասին, Վ. Լուսիկովիչի.	— 10
139	Կօնֆուցիոս, կազմ. Գ. Բաղր.	— 20
1898 Թ. 140	Այգեփրական օղեգործութիւն. Յ. Պետրոսեանի	— 40
141	Գիւղանաեւ. մեքեն. և զործ. Լ. Խան-Աղեանի.	— 50
142	Կենդանիների աշխարհում, Լուսիկովիչի.	— 30
143	Արքայ լիւր, Շէկա, Թ. անդ. Յ. Խան-Ասեֆեանի.	— 50
144	Յո՛ւ երթաս, Սենիկովիչի. Թ. լեհ. Սա. Լիսիցեանի.	1 50
145	Ինչ է հէքիաթը, Կօտ-Մուրիկայի, Թ. Ղ. Ս. Ղ.	— 10
146	Մարդ եմ, Երեւանի, Թ. զերմ. Ս. Մալխասեանի.	1 —
147	Օգը և Կեանքը, Թ. Ն. Նէր-Յակովբեանի.	— 10
148	Խորամանկ աղուհար, Սիւլիցի. Թ. Պ. Պաշեանի.	10
149	Կղզիները լորդը, Վալտէր Կոտի, Թ. Յ. Չ. Միլը.	1 —
150	Վանա, սաղ. Բ. Հատոր (մամուլի տակ)	—
151	Հանրիէտ, Ֆ. Կողպէի, Թ. Ֆրանս. Լ. Խ.	— 35
152	Պատկալ, Թ. Գ. Բաղր	— 20
1899 Թ. 153	Ջեփիկայի առաջին աղօթքը, Թ. Պ. Պաշեանի	— 20
154	Երիտասարդ Անգլիացի, Հաուֆի. Թ. Շ. Տ.—Ն.	— 5
155	Հրէայ Աբիէրը, Հաուֆի. Թարգմ. Շ. Տ.—Ն.	— 3
156	Սեքէսի պատմ. և Ս. Խորենացի, Սա. Մալխ.	— 40
157	Գալիլէյ, կազմեց Շ. Առաքեանի.	— 25
158	Քար-Սէրա, (մամուլի տակ)	—
159	Մանչուէն ու Կուրեիկը, Թարգմ. Պ. Պաշեանի.	— 10
160	Խնամատարութիւն առողջ երեխ. Բժ. Վ. Արծը.	— 25
161	Մանկութիւն և Պատանեկ. Տօլստոյի (մամ. տակ).	—
162	Պաշկին, Ս. Լիսիցեանի.	— 40
163	Դրախտոն, Լէօն	— 80

Դիմել—Тифлист. Тифлисское Общество Издація Ар-
мянскихъ книгъ, կամ Tiflis, (Russie), Société de la
publication des livres arméniens.

53

42

2 of
1899

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԸ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

1899 ԹՈՒԻՆ ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

- 150 ՎԱՆԱՅ ՍԱԶ, Բ. հատ. (մամ. տակ). —
- 153 ԶԵՄՍԻԿԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՂԾԹԲԸ, Թարգմ.
Պերճ Պառչեանի. — 20
- 154 ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՆԳԼԻԱՅԻՆ, Հատ. ֆի.
Թարգմ. Շ. Տ. — Ն — 5
- 155 ՀՐԷԱՅ ԱՐՆԷՐԸ, Հատ. ֆի. Թարգմ.
Շ. Տ. — Ն. — 3
- 156 ՍԵՐԷՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹ. ԵՒ Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ,
Ստ. Մալխասեանցի — 40
- 157 ԳԱԼԻԼԷՅ, կազմեց Հ. Առաքելեան . . . — 25
- 158 ՔԱՐ-ՍԻՐՏ, Հատ. ֆի (մամուլի տակ) . —
- 159 ՄԱՆԶՈՒԿՆ ա կՈՒՏԻԿԸ, Թ. Պ. Պառչ. — 10
- 160 ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ առողջ երեխա-
ների. Բժ. Վ. Արծրունու. — 25
- 161 ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ և ՊԱՏԱՆԵԿ. (մամ. տակ) —
- 162 ՊՈՒՇԿԻՆ, Ս. Լիսիցեանցի. — 40
- 163 ԳԼԱԴՍՏՈՆ, Լէօի — 80
- 164 ՊՈՒՇԿԻՆԻ ՔՆԱՐ — 50

Գրմել—Тифлисть, Тифлисское Общество Издація армянскихъ книгъ, կամ Tiflis (Russie), Société de la publication des livres arméniens.

ԳԻՆՆ Է 40 ԿՈՊ.

4850

